

İslam Dünyasının Geri Kalma Nedenleri Üzerine Bir Analiz*

An Analysis on the Reasons of the Underdevelopment of the Islamic World

Özgür KANBİR**

Mehmet DİKKAYA***

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.1023798>

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
15.11.2021

Kabul Tarihi:
19.08.2022

© 2022 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Günümüzde İslam dünyası ekonomik ve sosyal gelişme sorunları ile yüzleşmeye devam etmektedir. Bu durum Müslüman ülkelerin çoğu için önemini ve güncelliğini korumaktadır. Dahası, sorunların nedenleri tespit edilmeden çözüm yolları da ortaya çıkmayacaktır. Bu makalede Müslüman toplumların geri kalmışlık sorunlarının sebepleri tartışılmaktadır. Çalışmada temel sorun alanları iki ana kategori ile ortaya konmaktadır. Bunlar az gelişmişliğin içsel ve dışsal nedenleridir. Öncelikle İslam medeniyetinin kendine özgü sorunları ortaya konmuştur. Bu sorunlar genel olarak bilime, dine, düşünceye, ekonomiye ve sosyal hayata yönelik bir tavır olarak ortaya çıkmıştır. İslam medeniyetinin geçmişteki gelişimi, bilimde, felsefede ve ekonomide akılcılık, yorum ve içtihat, özgürlük, çok kültürlülük anlayışı ile olmuştur. Bu faktörler ile İslam dünyası, belli bir dönemde olgunlaşmış bir medeniyet haline gelmiştir. Ancak bir zaman içinde sosyo-ekonomik gelişme yerini durağanlaşmaya ve gerilemeye bırakmıştır. Lafızcılık, kadercilik, gelenekçilik ve günün koşullarına ayak uyduramayan bir fıkıh anlayışı artık egemen bir zihniyet yapısı oluşturmuştur. Bu olumsuzluklara savaşlar, işgaller ve sömürgecilik de eklendiğinde medeniyet çözülmeye başlamıştır. Son dönemde de özellikle Batı dünyasının baskısı ile gelen durgunluk ve içe kapanma uygarlığın geri kalmasındaki son ana faktör olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam dünyası, ekonomik gelişme, geri kalma, akılcılık, lafızcılık.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
15.11.2021

Accepted:
19.08.2022

© 2022 JEBUPOR
All rights
reserved.

Today, the Islamic world continues to face economic and social development problems. This situation remains important and up-to-date for most Muslim countries. Moreover, until the causes of the problems are determined, solutions will not be found. In this article, the reasons for the problems of backwardness of Muslim societies are discussed. In the study, the main problem areas are presented in two main categories. These are the internal and external causes of underdevelopment. First of all, the unique problems of Islamic civilization were revealed. These problems have emerged as an attitude against science, religion, thought, economy and social life in general. The development of Islamic civilization in the past has been with the understanding of rationality, interpretation and ijihad, freedom and multiculturalism in science, philosophy and economy. With these factors, the Islamic world has become a mature civilization in a certain period. However, over time, socio-economic development gave way to stagnation and regression. Literalism, fatalism, traditionalism and an understanding of fiqh that cannot keep up with the conditions of the day has now formed a dominant mentality. When wars, occupations and colonialism are added to these negativities, civilization has begun to dissolve. In the last period, the stagnation and introversion that came with the pressure of the Western world has been the last main factor for the backwardness of civilization.

Keywords: Islamic world, economic development, underdevelopment, rationality, literalism.

Atıf / to Cite (APA): Kanbir, Ö. ve Dikkaya, M. (2022). İslam dünyasının geri kalma nedenleri üzerine bir analiz. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 556-580

*Bu makale, 2020 yılında Kırıkkale Üniversitesi'nde kabul edilmiş olan "İslâmî Gelişme Endeksi: İslâmî Değerlere Uygunluk Bakımından Uluslararası Bir Karşılaştırma" adlı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.

**ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Dereli MYO, ozgurkanbir@yahoo.com.tr

***ORCID Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü, mdikkaya@kku.edu.tr

Extended Abstract

Introduction and Research Questions & Purpose:

The main purpose of this study is to present a general framework for the causes of the underdevelopment of Islamic civilization. The Islamic world has begun to decline socially and economically since the 13th century. This situation continues today. This problem needs to be addressed and some solutions offered.

Literature Review:

According to Ülgener, backwardness of the Islamic countries arises of the Batinî interpretation of Sufism (Ülgener, 2006b: 94). According to Askari, the problem of the underdevelopment of Muslim societies is about Muslims. To put it more clearly, the wrong policies of the administrators, the fact that scholars closed the door of ijtihad and their failure to renew themselves in religious thought in the course of time hindered social development (Askari, 2014: 191). According to Reilly, Islamic thought has stopped its scientific and intellectual development by moving away from philosophy (dehellenization), losing confidence in the mind and assuming that the truths are unknowable (Reill, 2010:15). Sezgin considers the phenomenon of collapse as a necessity, almost as a law. According, the issue of collapse can be seen as the fate of great cultures and civilizations (Sezgin, 2014: 258). Garaudy's main determinations regarding the decline of Islamic civilization are as follows: localization and historicization of the universal message of the Qur'an, a historical and local understanding of sharia, the rulers' acting as if they had absolute power and knowledge, the abolition of the shura, literalism in the general understanding of religion and law. (2018: 89-93). According to Atay and Acar, the rational, free will, interpretive and innovative tradition of the first three centuries of Islamic civilization was replaced by the traditionalist school of thought, which was known for fatalism, literalism, rigidity and intolerance. The internal reason behind the collapse of Islamic civilization is basically based on these factors (Atay, 2017: 31, Acar, 2016b: 40).

Methodology:

The type of study is based on analyzes obtained with a conceptual and theoretical framework. This framework is based on two main hypotheses. First of all, the cause of backwardness is not the religion of Islam itself, but the attitudes and behaviors of Muslims. The factor that started the process of backwardness of the Islamic world was the internal factors that took place with a transformation in the structure of thought and mentality. These factors have changed the development direction and course of civilization. The second hypothesis is the claim that the lagging process continues with external interventions. These external effects are wars, attacks and colonial activities that cause the decline of civilization. The new social structure created by this process hindered development.

Results and Conclusions:

In the study, data confirming the basic hypotheses were obtained. The most basic internal reasons for the decline of Muslim societies are fatalism, literalism, traditionalism which is replaced of rationalism, abandonment of ijtihad, and esoteric (batinî) Islamic Sufism. The second main reason for backwardness is the interventions from outside towards Muslim societies. Among these external reasons, the wars that started with the Crusades, the Mongol invasion, the Western expansion process created by new sea routes and colonialism can be listed. In the light of the data obtained from this study, the following points can be underlined as a bundle of suggestions that should be considered for the politicians, bureaucrats, intellectuals and civil society of Muslim societies: To create a dynamic religion and world view within a framework that is based on the universal values of Islam, instead of literalism and understanding of fiqh that cannot keep up with the conditions of the day; To be able to see scientific work as a duty of the creator, to re-establish the reconciliation between science and religion, to ensure that scientific developments and research are seen as a development guide by the society; To bring forward an innovative jurisprudence approach to current problem areas; As a third way apart from conservatism and radical westernization; realizing that freedoms and democratization in the political field are areas compatible with Islamic values and to ensure peace, tranquility and multiculturalism in social life; must understand the rights and freedoms of the individual against the society and the community. Considering that economic development can only be achieved with an environment of political, social stability and peace, to ensure that solutions in these problem areas are discussed and implemented. The implementation of these proposals will contribute to solving the problems of backwardness.

1. Giriş

Bu çalışmanın temel amacı İslam medeniyetinin geri kalma nedenlerine dair genel bir analiz yapmaktır. Bu analiz iki temel hipoteze dayanmaktadır. İlk olarak İslam dünyasının geri kalma sürecini başlatan faktör, düşünce ve zihniyet yapısında bir dönüşüm ile gerçekleşen içsel nedenler olmuştur ve zamanla medeniyetin gelişim yönü ve seyri değişmiştir. İkinci hipotez ise, geri kalma sürecinin içsel nedenler üzerine eklenen dışsal etkilere dayanmasıdır. Dışsal etkiler, medeniyetin gerilemesine sebep olan savaşlar, saldırılar ve onların yarattığı yeni toplumsal, ekonomik ve askeri yapılanmalardır. Adeta karadeliğe dönüşen bir yıldızın kendi içine çökmesi gibi, İslam medeniyeti de kendi içinde, başlangıç dönemlerinde meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmeleri reddeden bazı uygulamalara sahne olmaya başlamıştır. Bu çalışmada, zikredilen iki temel hipotez çerçevesinde, medeniyetin gerilemesinin ana sebepleri izah edilecektir.

Çalışmada literatürde yer alan ekonomi, sosyoloji, tarih ve ilahiyat gibi çalışmalardan yararlanılarak analizler yapılacaktır. Çalışmanın odaklandığı temel noktalar ekonomik çerçeve ve ekonomiyi etkileyen sosyal değerler sistemi ile sınırlıdır. İslam dininin teolojik çerçevedeki tartışmaları ve yorumlarına odaklanılmadan ziyade dinin ekonomik gelişme ve geri kalma ile olan ilişkisi çerçevesinde bir açıklama yapılacaktır. Araştırmanın, nüfusu bir milyar sekiz yüz milyona ulaşmış olan geniş bir coğrafyanın gelişme ve geri kalma seyri açısından getireceği açıklamalar ile literatüre belli bir düzeyde katkı sağlamak hedeflenmektedir.

Giriş bölümünün ardından ilk bölümde, İslam dünyasının geçmişi ve bu gününe dair genel bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci bölümde geri kalmanın içsel nedenleri anlatılacaktır. Daha sonra ise dışsal nedenler tartışılarak sonuç bölümü ile çalışma tamamlanacaktır.

2. Din, İslam ve İslam Dünyası: Gerileyişin Genel Arka Planı

Gelişme kavramı bir toplumsal değişme olgusudur. Toplumun hem ekonomik ve hem de sosyal yaşamındaki değişimleri ifade eden çatı bir kavramdır. Toplumun oluşturan sosyo-ekonomik ilişkiler ağının geçmişe göre daha iyi yönde farklılaşmasıdır. Buradan hareketle ekonomik gelişme kavramını, yoksulluğun azalmasını, nüfusun eğitim ve sağlığının iyileştirilmesini ve üretim kapasitesinin artması ile kişi başına düşen gelirin artması ve gelir dağılımının daha adil hale gelmesi şeklinde tanımlayabiliriz. Ancak kavramın salt ekonomiyle değil bireysel ve toplumsal yaşam ile de bağlantısı oldukça güçlüdür. Bu anlamda gelişme salt maddi yaşam kaynaklarının artması anlamına gelmemektedir. Ekonomik gelişme, toplumların refah seviyesinin artması ile maddi ve özgürlük de dahil manevi yaşamsal olanakların geçmişe göre daha da iyileşmesini ifade etmektedir. Gelişme ekonomik değişkenlerle beraber sosyal ve siyasal yapıdaki değişimi, yenileşmeyi ve bu alanlardaki yaşam standartlarının yükselmesini de kapsayan bir kavramdır.

Dini düşünce ve iktisadi yaşam arasında örtüşen ve ayrışan unsurlar olması sebebiyle iktisadi davranış ve din arasında kadim bir ilişki bulunmaktadır. Weberyen bakış açısını benimseyen sosyologlar veya günümüzün din ekonomisi ve İslam iktisadı çalışan bilim insanları (Askari, 2014; İkbal ve Mirakhor: 2014; Kallek: 2015,2018,2019; Chapra: 2002,2019; Çizakça: 2014; Tabakoğlu: 1987, 2013; Ahmad: 1980) bu ilişkinin çeşitli yönleriyle açığa çıkarılmasına çalışmaktadır.

Din ve ekonomi ilişkisi hem zihniyet gibi dolaylı kanallardan hem de dinlerin ekonomik hükümlerinin olması hasebiyle direkt kanallardan beslenir. Zira toplumsal zihniyeti belirleyen en önemli unsurlardan biri de dindir. O nedenle dinin ekonomik davranış üzerinde belirleyici bir etkisi vardır.

Weber'in bu konudaki temel tezi, ekonomik gelişme ve Protestanlık arasındaki ilişki ile ilgilidir. Weber kapitalizmin gelişimini, Protestanlık üzerinden açıklamıştır. Ona göre Avrupa ülkelerindeki ekonomik gelişmeyi sağlayan toplumsal grupların büyük kısmı Protestan'dır. Katolikler ise Kapitalist girişimlerde daha az yer almaktadır. Ekonomik gelişmenin yoğun yaşandığı bölgelerin

tarihine bakıldığında, kilisede bir devrimin gerçekleştiği gözlenmektedir. Weber’de din ekonomik gelişmeyi belirlemektedir ve bu gelişme Protestanlığın ortaya çıkışıyla birlikte meydana gelmiştir (Weber, [1905] 2019: 29-33).

Bu durumun nedenleri dinsel inançların kalıcı, içsel niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Weber’e göre Kapitalizmin ruhunun gelişimi, akılcılığın gelişiminin bir parçasıdır. Bu da akılcılığın, hayatın en temel sorularına karşı tutumuna bağlıdır. İşte bu noktada Protestanlık, tarihsel süreçte sahip olduğu akılcı yaşam felsefesi için ortam hazırlamış ve kapitalizmin gelişimini sağlayan bir öncül görevi görmüştür. Protestanlık için, dünyevileşme ve dünyevi işlere ait yükümlülüklerin yerine getirilmesi, en yüksek ahlaki eylem anlamına gelmektedir. Kişinin ilahi görevi, tanrıyı hoşnut edecek bir hayat sürmektir. Bunun tek yolu da dünyevi ahlakı, manastır çileciliğiyle ortadan kaldırmak değil, bireyin dünyadaki toplumsal konumuna göre, üzerine yüklenen sorumlulukları yerine getirmesidir. Dolayısıyla Protestanlık ile dünyevi işler, ahlaki ve dini açıdan meşru hale getirilerek dinin bir gereği olarak anlaşılmıştır (Weber, [1905] 2019: 70,80).

Ülgener¹(2006a: 5), nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun iktisadi yaşamın salt bir madde dünyası olmadığını altını çizer. O dünyanın altında, kendine has tavır, davranış ve zihniyet yapısı ile insan gerçeği yer almaktadır. Ülgener (2006c: 47) bu gerçeği şöyle ifade eder: “*İktisadi gelişme, her yerde ve her toplumda, iktisadi olmayan unsurlarla örülü bir yapı manzarası gösterir. Yerine göre, dini, estetik, kültürel sosyal kıymetlerle dokunmuş bir örgü*”dür bu.

İşte bu anlam ya da zihniyet dünyasının çerçevesini oluşturan kültürel değerler, kimi ülkelerde gelişme yanlısı olurken, kimi ülkelerde gelişmeyi engelleyici özellikler gösterebilmiştir. Benzer düzeyde ya da yetersiz seviyede maddi kaynaklara sahip olan ancak, diğerlerine göre daha hızlı gelişme gösteren ülkelerin varlığı, kültürel değerlerin gelişme açısından başat bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada, benzer üretim yöntemleri, hukuk tekniğini alan ülkelerin Batı’dan farklı sonuçlar elde etmesinin ardında yatan unsur, zihniyet ve tutum farklılıklarıdır (Ülgener, 2006a: 4).

İktisadi gelişme sürecinde insan unsuru ve onun zihniyet dünyası gelişmenin seyrini belirleyen bir temel oluşturur. Bugün, kimi ülkelerin yaşadığı geri kalmışlığın nedeni, gerçekte ne tabii kaynaklar ne de sermaye kıtlığıdır. Bunlar bir seviyeye kadar giderilebilir ve temin edilebilir. Ancak kalifiye eleman ve yönetici arzındaki yetersizlik kritik önemdedir. Yani, iktisadi gelişme meselesinde kilit faktör insandır. O nedenle davranışı ve zihniyeti ile *insan* artık inkâr edilemez biçimde iktisadi gelişme çalışmalarında “*sahnenin önünde ve ortasındadır*” (Ülgener, 2006c: 10).

İnsanın manevi altyapısı ve zihniyet dünyasında yer alan ve davranışlarına etki eden en önemli kurumlardan biri de dindir. Tarihsel kanıtlar dinin, ekonomik gelişmenin yapısını derinden etkilediğini göstermektedir. Ülgener’in bu alandaki katkıları özgün ve önemlidir. Hem Weber’in İslam ile ilgili yargılarının kritiğini yapması hem de Osmanlı toplumunun kapitalistleşememe ve gelişememe sorunlarının analizini yapmış olması, burada özellikle zikredilmesi gereken yönlerdir.

Ülgener, kendi döneminde fikir hayatında oluşan Gökalp-Durkheim pozitivist çizgisine karşı Ülgener-Weber çizgisini oluşturmuştur. Fakat Weber’in İslam hakkındaki görüşlerini de eleştirmiştir. Weber, İslam dininin, Protestanlığın Batı’da üstlendiği işlevi üstlenmekten uzak olduğunu, gelişmeyi tetikleyici faktörlere sahip olmadığını kaydederken, Ülgener, Weber’in yanıldığını ifade etmiştir. İslam dini ticari bir ortamda doğmuş ve yayılmıştır. Ona göre, geri kalmışlığın sebepleri vardır ancak İslam geri kalmışlık için bir temel neden değildir (Acar ve Bilir, 2014: 118).

Ülgener’e göre Osmanlı İslam toplumunun geri kalmışlığının sebepleri İslam inancının temeli ile ilgili değildir. İslam çalışmaya, akla, ticarete, pazara önem veren bir iktisadi anlayışa sahiptir. Fakat geri kalmışlık bu iktisadi özden sapan bir anlayıştan beslenmiştir (Acar ve Bilir, 2014: 119). Ülgener’de ahlak ve zihniyet, iki ayrı yapıyı ifade eden temel kavramlardır. *İktisat ahlakı* olması

¹ Batı iktisadında Weber’le başlayan bu çalışma alanının Türkiye’deki ilk ve en önemli temsilcisi Sabri Ülgener olmuştur.

gerekeni ifade eder iken, *iktisat zihniyeti* toplumda mevcut olanı ifade etmektedir. Bu ikisi arasında zaman zaman yakınlaşmalar olduğu gibi zaman zaman büyük farklılıkların olduğunu kaydetmektedir.

Moğol istilaları, baskınlar, sürgünler gibi olağanüstü dönemlerin yarattığı konjonktür, İslam'ın yorumlanışına da bir değişiklik getirmiştir. Ülgener'e göre, zaman içinde ilk ve öz İslam'dan tasavvufa bir geçiş söz konusu olmuş ve iki uç tasavvuf anlayışı oluşmuştur. Bunlar Batnîlik ve Melamiliktir. Batnî tasavvuf anlayışı, Osmanlı toplumunda içe kapanmayı, "ben" in yerini "biz" in almasını, bir rehber bulup (pir, şeyh) ona teslim olmayı ve sonunda tarikatlar oluşturmayı doğuran bir anlayıştır. Bu anlayış insanı, tanrının yeryüzündeki aleti ve icracısı değil kaza ve kaderin pasif bir taşıyıcısı olarak konumlandırıyordu. Oysa ki Melami anlayış, boş ve âtil durmayı sürekli çalışma ve didinme konusunda ısrarlı bir kişilik yaratma peşindeydi. Melami, görüntüsüyle, özel kıyafetlerle dahi, halktan ayrılmış bir kişi değildi. Bilakis Melami, herkesle birlikte, herkes gibi işi gücü peşinde, kulluğunu ise gösterişsiz, sessiz-sedasız yerine getirmekteydi. Görünürde halkla, gönülde Hakk'la beraberdi. Melamilik dünyaya bilinçli bir yönelişi ifade ediyordu. Dünya işleri ile çalışmayla, üretmeyle meşgul olunmalıydı. Ancak onun yaratacağı zararlı etkilerin bilincinde olarak bunu yapmalıydı. İnsan manevi varlığını Hakk'dan öte her türlü ilgi ve ilişkiye karşı korumalı ve dünyaya kapılmamalıdır. Fakat bu insanın dünyadan elini eteğini çekmesiyle değil, çevresini saran geçici ve fani tezahürler ile biteviye bir savaş vererek olacaktır (Ülgener, 2006b:94-106).

Ülgener'e göre Osmanlı toplumunda Melamilik anlayışı yaygınlaşmamıştır. Onun yerine, bilhassa çözülme döneminde Batnîlik daha etkili ve yaygın hale gelmiştir (Ülgener, 2006b: 110, 111). Bu dönemdeki Batnî tasavvuf anlayışı, etkisini fütüvvet, ahilik ve lonca birliklerine doğru genişletmiştir. Dönemin güvensizlik, savaş ve kargaşa ortamının da etkisi ile dışa kapalı ve korumacı bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Bu noktada Ortaçağ² ahlakı, kendi içine kapanan, dış alemde olabildiğince uzaklaşan bir dünya görüşüdür (Ülgener, 2006a: 58). Bu tip bir yapılanma bir aradalığa vurgu yapar, bunu destekler; fakat göreneğe, alışkanlığa, rutine aşırı bağlanma ve kapitalist çalışma ideolojisinin oluşmasını engeller. Sonunda maddeye, hayata karşı ilgisiz, pasif, kaderci, bugüne odaklı, merak etmeyen, ömrünü maişet kaygısıyla geçirmekten hazzetmeyen, bütün iş ve kararlarında geleneksel olana, otoriteye ve görevlere sıkı sıkıya bağlı bir şekilde geçiren bir insan modeli yaratmıştır. İktisadi yapının öznesi böyle bir portre olunca da 15. ve 16. yüzyıldan itibaren toplum çözülmeye başlamıştır (Ülgener, 2006a: 36, 65-83; Acar ve Bilir, 2014: 120).

Gündelik zihni inşa etmesi bakımından dinsel düşünce ve pratikler, ekonomik yapıya nüfuz etmektedir. Ticaret, üretim, faiz, çalışma gibi pek çok konu geçmişte dini düşünceden etkilenmiştir. Bunun örneklerini günümüzde hem Batı hem de Doğu toplumlarında görmek mümkündür.

Bilim insanları, tarihteki gelişmeleri genel olarak doğrusal (lineer) bir ekonomik ve demografik gelişme seyrinde açıklarlar. Bu hem rasyonel ve hem de matematiksel bir yöntemin tarihe uygulanmasıdır (Harari, 2017: 100-102). Önce tarım devrimi olmuş ve sonra insanlar yerleşik hayata geçerek medeniyetin ve dinin oluşumu meydana gelmiştir. Tarihin Marksist yorumuna göre de dinsel düşünce maddi koşulların bir ürünü olarak görülmektedir. Ancak gerçek bundan daha farklıdır. Son dönemde ortaya çıkan önemli bir gelişme göstermiştir ki, din ve toplum/ekonomi ilişkisi karşılıklı bir etkileşim içindedir. Şanlıurfa'da ortaya çıkan ve günümüzden 12 bin yıl öncesine tarihlenen Göbeklitepe buluntularının, insanlığın yerleşik hayata başlamadan önce yapılmış olan bir ibadethane olduğu düşünülürse, dinsel düşüncenin, maddi ekonomik koşullardan daha eski olduğu sonucuna varılabilir (Kurt ve Göler, 2017). Nitekim şehirlerin gelişmesi de ibadethaneler çevresinde meydana gelmiştir.

Grek-Latin kültürü üzerinden temellenen Batı kültürüne Hıristiyanlığın dahil olması (Snyder, J.W. 1967 akt. Alatl, 2010: 3) ile ekonomik yaşama dair dinsel etki bu zihniyet üzerinde belirleyici

² Ortaçağ kavramı Ülgener'de alışılmış bir kronolojik bir kavram olarak değil de bir toplumsal ilişkiler yapısı olarak kullanılmaktadır. Ona göre Ortaçağ, toprağa dayalı statülerin olduğu, para yerine, aynı iktisadın hakim olduğu, teşebbüs formlarının tarım ile birlikte çarşı esnafı ve lonca şeklinde yoğunlaştığı ve son olarak hayat ve cemiyet anlayışının, ağalık, eşrafılık, lonca ahlakı ve geleneksel sanat ve meslek hayatından oluşan bir yapıdır (Ülgener, 2006a: 21).

olmuştur. Zira Kilise'nin ekonomik ve soysal yapıya hakimiyeti, Reform hareketlerine kadar devam etmiştir. Protestanlık ise bu süreçte önemli bir kırılma yaratarak Katolik ve Ortodoks anlayışın kâr, faiz ve çalışma konusundaki olumsuz zihniyetini kırmış ve çalışmanın, Tanrının isteği olduğu yönünde bir anlayışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Keza Museviliğin de çalışma ve ekonomik ilişkilere dair olumlu tutumunun, Yahudi tarihi ve kültürü üzerinde etkili bir motivasyon olduğunu da kaydetmek gerekmektedir.

Bu çalışmanın temel ilgi alanını oluşturan İslam düşüncesinin çalışma, ticaret ve kâr gibi temel ekonomik konulardaki teşvik edici tutumu, Reform öncesindeki Batılı dini hayat görüşünden tamamıyla farklıdır. Hem Kur'an'a hem Hz. Muhammed'in örneğine bakıldığında, bu durum tarihsel olarak da anlaşılmaktadır. Geçmişe göz atıldığında İslam dünyası, zaman zaman dünya uygarlığına çok önemli katkılar yapmış bir yapı ve zaman zaman da durağanlaşan ve bu haliyle bugüne ulaşmış bir coğrafya olarak görülmektedir. Gerçekten, geçmişin görkemi ya da başarısızlıkları, o dönemleri yaşayan insanları güdüleyen değerler ile ilişkilidir.

7. ve 12. yüzyıllarda İslam Medeniyetinin gösterdiği gelişme örneğinde olduğu gibi, bir medeniyetin sosyal ve ekonomik olarak geliştiği zamanlara dikkatlerin odaklanıp, gerileme dönemleri ele alınmadığında, geçmiş tek boyutlu görüneceği gibi ondan gerekli düzeyde fayda sağlamak da mümkün olamayacaktır. Bir medeniyetin insanların, tarihin görkemli zamanları ile gururlanmasında eğer doz kaçırılır ise bu bir zihin konforu ortaya çıkabilir. Bu konfor ile realitelerden uzaklaşıldığı ölçüde de birey ve toplum atalete sürüklenebilir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik gerilemenin nedenlerinin hem akademik hem de entelektüel düzeyde tartışılması gereklidir. Ancak bu çabalar ile bir gelişme ve toparlanma meydana gelebilecektir.

Günümüzde İslam dini ile İslam medeniyetinin canlılığı ve dinamizmi birbiriyle örtüşmemektedir. Bir yanda Müslümanların dinlerine olan bağlılıkları ve onu yaşatabilme çabaları tüm canlılığı ile devam ederken, diğer yanda güvensizlik, iç savaşlar, mezhepsel ve etnik ayrımlar ve ekonomik güçlükler içindeki İslam medeniyetinin durumu, çarpıcı bir zıtlık manzarası yaratmaktadır. Müslüman toplumlara bütünsel olarak bakıldığında ekonomik ve sosyal alanlar açısından bir geri kalmışlık sorunu yaşadıkları aşıkardır. Bu gerilemiş son üç yüzyıldan beridir de özellikle tarihçiler nezdinde tartışılmıştır. Ancak Allawi'nin de belirttiği gibi henüz kesin yargılara varılmış değildir (2010: 22). İslam İşbirliği Teşkilatı'na (İİT) üye 57 ülkenin ekonomik ve sosyal göstergelerine bakıldığında, resmin geneli gelişme sorunları yaşayan bir ülke grubu görüntüsü vermektedir. İİT üyeleri için, Birleşmiş Milletler'in hazırladığı insani gelişme endeksi veya diğer uluslararası ekonomik ve sosyal göstergeler bağlamında genel bir gelişme sorununun hâkim özellik olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle İslami değerler baz alınarak hazırlanmış olunan *Ekonomik İslamîlik Endeksi* (Rehman ve Askari, 2010) ve *İslami Gelişme Endeksi* (Kanbir ve Dikkaya, 2021) İİT ülkelerinin dünya genelindeki ekonomik ve sosyal sıralamalarını yaparak resmin bütününe ortaya koymaktadır.

İİT ülkeleri, toplam nüfusu 1,8 milyar ile dünya nüfusunun yaklaşık %24'ünü oluşturmaktadır. Buna mukabil İİT üyelerinin toplam dünya üretimindeki payı 2018 yılı rakamları ile 7 trilyon dolar, yani toplam dünya üretiminin %8,15'i olarak görülmektedir (The World Bank, 2019). Nüfusu ile hiç de doğru orantılı olmayan bu durum, ekonomik zayıflığı büyük oranda ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Seçilmiş İİT Ülkelerinin Temel Makroekonomik Göstergeleri (2020 Yılı)

Ülke	GSYH-Cari (Milyar \$)	Toplam Nüfus-Milyon	İşsizlik %	Kent Nüfusu %	Kişi Başına Düşen Gelir (Cari \$)	Enflasyon %
Endonezya	1.186	276	4	57	4.292	2
Suudi Arabistan	834	35	7	85	23.586	3
Türkiye	815	85	13	77	9.587	20
Nijerya	440	211	10	53	2.085	17
Bangladeş	416	166	5	39	2.503	6
Mısır	404	104	9	43	3.876	6
Malezya	373	32	5	78	11.371	2
BAE	358,8*	9	3	87	36284*	-2
Pakistan	346	225	4	37	1.538	9
İran	231,5*	85	11	76	2756*	31*
Irak	208	41	14	71	5.048	6
Kazakistan	191	19	5	58	10.041	7*
Katar	180	3	0	99	61.276	2
Cezayir	168	44	13	74	3.765	7
Fas	133	37	11	64	3.497	1
Kuveyt	105,9*	4	4	100	24811*	3
Umman	86	5	3	87	16.439	2
Özbekistan	69	35	7	50	1.983	17,24**
Suriye	60**	18	11	56	2810**	4,4**
Lübnan	18	7	14	89	2.670	155

Kaynak: The World Bank, 2022, (*) 2020 yılı verisi; (**) 2018 yılı verisidir.

Yukarıdaki tabloda İİT ülkeleri arasında GSYH değeri en yüksek olan ilk 20 ülkenin temel makroekonomik değerleri görülmektedir. Endonezya İİT ülkeleri arasında GSYH değeri 1 trilyon doları geçen tek ülkedir. Ülke ayrıca nüfus olarak 276 milyon ile ilk sırada gelmektedir. Onun ardında GSYH değeri en yüksek olan ülkeler Suudi Arabistan, Türkiye, Nijerya, Bangladeş, Mısır, Malezya ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gelmektedir. Kişi başına gelir düzeyi açısından bakıldığında ise 61 bin dolar ile Katar en yüksek değere sahiptir. Onun ardından BAE, Kuveyt, Brunei ve Bahreyn gelmektedir. 57 üyeden oluşan tüm ülkelerin 2018 yılında ortalama kişi başına düşen gelir düzeyi 7 bin dolar seviyelerindedir. 47 ülkenin diğer bir deyişle, Müslüman ülkelerin %82'sinin kişi başına düşen gelir düzeyi cari rakamlarla 10 bin doların altındadır.

Bununla birlikte dünya enerji kaynakları açısından doğal gaz rezervlerinin %56'sı ve petrol rezervlerinin %64'ü İİT ülkelerinde bulunmaktadır (Karagöl ve Kavaz, 2018: 85). Bu rakamlar bu ülkeler bütününe tipik bir ham madde üreticisi görüntüsüne sahip olduklarını göstermektedir. Üstelik bu faktör, avantajları ile birlikte başta uluslararası savaşlar olmak üzere bölgesel istikrarsızlıkların nedenlerinden biri haline gelebilmektedir.

Günümüze kadar ulaşan gelişme sorunlarının çok yönlü sebepleri vardır. Öncelikle İslam toplumlarının geri kalmışlığının kompleks bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Kimi yazarlar bu nedenler üzerinde durmaya gerek olmadığı kanısındadır. Örneğin Starr (2019: 659), geçmişin görkemli dönemlerinin ele alınmasının ve nasıl ortaya çıktığının incelenmesinin daha önemli olduğunu ve entelektüel çöküşü tartışmanın önemi olmadığını düşünmektedir. Oysa bu gerekli ama yeterli olmayan bir bakış açısıdır. Çünkü, İslam medeniyetinin içine girmiş olduğu gerileme sürecinin etkileri devam etmektedir. Bu süreçte rol oynayan faktörlerin tespit edilmesi gereklidir ki güncel çözüm önerileri tartışılabilir. Aksi takdirde geçmişin görkemli dönemlerini yad etmeye yönelik dar kapsamlı entelektüel çalışmaların katkısı sınırlı olacaktır. Bu nedenle, sosyal ve ekonomik gerilemenin ardındaki nedenleri izah etmeye çalışmak, bugün de devam eden sıkıntılara yönelik çözüm arayışlarına bir katkı sağlayabilir.

İslam toplumları günümüzde ekonomik ve sosyal yapıları ile köklü bir gelişme ihtiyacı içindedir. İlgili gelişme göstergelerinin ortaya koyduğu bu gerçeklik veri iken nedenler üzerine düşünmemek, geçmişin yok olan gölgesini takip etmekten öteye gitmeyecektir. Öte yandan geçmiş ve gelenek için en veciz sözü belki de Avusturyalı besteci Gustav Mahler söylemiştir: “*Gelenek küllere tapmak değil, ateşi canlı tutmaktır*” (Isherwood ve McEwan, 2001:12).

Bu çerçevede yapılabilecek ilk tespit belki de şu olabilir; günümüzde İslami öğretiler ile İslam toplumlarının uygulamaları arasında önemli bir kopukluk vardır. Askari (2014: 191) bu kopuklukla ilgili olarak şu çarpıcı tespiti yapmaktadır:

"Bir ülke seçimle işbaşına gelmemiş, baskıcı, adaletsiz ve yozlaşmış yöneticiler tarafından yönetiliyorsa, kanun karşısında adaletsizlik, insan gelişimine yönelik fırsat eşitsizliği, (din özgürlüğü dahil) seçme özgürlüğünün olmaması, savurganlık ve yoksulluğun bir arada bulunması ve her şeyden önemlisi de her alanda adaletsizliğin hüküm sürmesi gibi özellikler mevcutsa, bu söz konusu ülkenin bir İslam ülkesi olmadığını açık bir kanıttır."

İslam dünyasının son birkaç yüzyıldır ekonomik ve sosyal olarak çöküş/gerileme (*decadence*) nedenlerinin ele alınması, yanlışları doğru bir şekilde ortaya koyabildiği ölçüde bir toparlanma için zemin hazırlayabilir.

Bu konudaki nedenleri iki ana kategoriye ayırmak yerindedir. Bunların ilki Müslüman toplumların kendilerinden kaynaklı sebeplerdir. İkincisi ise dış dünyanın yarattığı baskılar, istilalar ve yıkımlarla ilgilidir. Buna, geri kalmışlığın ikili yapısı diyebiliriz. Nitekim Acar benzer bir sınıflandırmaya ayrıca dikkat çekmektedir (Acar, 2016a).

Burada, ilk olarak İslam medeniyetinin kendi içinde yaşadığı, gelişmeyi durduran ve ona mâni olan davranış ve tutumlar üzerinde durmak gereklidir. Bu kategori İslam toplumlarının kendi içsel durumlarından kaynaklanan nedenleri açıklamaktadır.

Öyle ki, İslam medeniyeti 13. yüzyılın ortalarına kadar önemli bir gelişme sağlamış ve dünyanın geri kalan bölgelerine de bu gelişmenin ürünlerinin aktarılmasına kaynaklık etmiştir. Gelişme dönemi için bazı saptamalar yapmak yerinde olacaktır. O dönemdeki gelişmelerin, günümüzdeki algılanışları ve iz düşümleri açısından bakılacak olunursa, ekonomide ve sosyal hayatta bazı modern kavramlarla akrabalıkları tespit edilebilir.

İslam medeniyeti ticari bir uygarlık olarak doğup gelişmiş ve bunun yarattığı yapı ve kültürel çeşitlilik, dinin mesajı ile örtüşmüştür. İslam'da hem teorik düzeyde mündemiç olan hem de medeniyetin gelişme döneminde hayata geçmiş olan bireysel özgürlükler³ günümüzde piyasa ekonomisi⁴ olarak ifade ettiğimiz yapıyı ve onun yarattığı çok-kültürlü⁵ toplumsal ortamı meydana getirmiş ve bütün bunlar son kertede uluslararası ticareti geliştirmiştir. Özellikle Doğu ve Batı ekseninde gelişen uluslararası ticaret, ona bağlı olarak diğer kültürel ve kurumsal yapıların da gelişmesi ve çeşitlenmesi sürecini beslemiştir (Koehler, 2016: 237-246).

Ancak 13. yüzyıl sonlarına doğru başlayan gerileme dönemlerinde de bunun tam tersi bir sosyal yapı meydana gelmiştir. Uygarlık ne zaman kendi içinde çatışan, bölünen, enerjisini tüketen, tekelcilikle içine kapanan, otoriter ve kadercı bir piyasa ile zihin yapısına dönüştü ise yıkım gecikmemiştir. Ne zaman kapsayıcı, akılcı, ekonomik özgürlüklerin önünü açan çoğulcu bir piyasa

³ Bu bağlamda Akdemir, Kur'an'daki şu ayetlere dikkat çekmektedir: "İsteyen inansın, isteyen inkâr etsin" (Kur'an-ı Kerim 17:107) ve "Siz kendinizi düzeltmeye bakın. Siz doğru yolda oldukça sapmış olan size zarar veremez." (Kur'an-ı Kerim 5:105). Aydemir'e göre bu iki ayet günümüzde liberalizmin temelini oluşturmaktadır (Akdemir, İslam "erkeleşmiş" bir din, 2001).

⁴ Acar ve Akın'ın da ifade ettikleri gibi, İslam'ın doğasında piyasa ekonomisine aykırılık yoktur. Serbest piyasa ekonomisinin temel şartları, İslam'ın temel öğretilerine de uygundur. Bunlar, özel mülkiyet, seçme ve girişimcilik özgürlüğü, rekabet, serbest ticaret ve sınırlı hükümettir (Acar ve Akin, 2013).

⁵ Çok-kültürcü toplum yapısı, içinde topluluk esasına dayanan çeşitliliği, farklı kültürel grupların tanınma ve saygı görmesini ve pozitif olarak desteklenmesini ima eden bir kavramdır. Heywood'a göre çok-kültürcülük inançların, değerlerin ve hayat tarzlarının, birey ve grupların kendi öz değerleri ile ilgili duygularının oluşmasındaki önemini içermektedir. Görece 1990'larla yaygın olarak kullanılmaya başlanan bu kavram için Heywood 16.yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı toplumunu örnek göstermektedir (Heywood, 2016: 353). Ancak İslam tarihi çok-kültürcülüğün uygulanmasına dair daha eski önemli örnekleri barındırmaktadır. Örneğin Hamidullah'a göre dünyadaki ilk yazılı anayasa olan Hz. Muhammed'in Medine sözleşmesinde/anayasasında, Medine şehir devletinde yaşayan tüm kabileler ismen zikredilmiş ve karşılıklı haklar, din ve vicdan özgürlüğü ile can ve mal güvenliği teminat altına alınmıştır. Bütün etnik ve dini farklılıklar tanınarak anlaşmaya dahil olan herkesin bir ümmet olduğu ifade edilmiştir (Avcı, 2019). Bunun yanında İslam dininin mesajı ve amacının evrenselliği düşünüldüğünde farklı dillerin ve etnisitelerin içinde var olan bir inancın da çok kültürlüğü içinde barındırıldığı yadsınmaz bir gerçektir (Momin ve diğerleri, 2010). Erken dönem devlet yönetiminde farklı dinlerden olan kişilere kamusal istihdam sağlanması da yine İslam toplumunun başlangıçta açık fikirli, çok kültürlü bir yapısına işaret etmektedir (Kanbir ve Dikkaya, 2021: 158).

ve zihin yapısına sahip oldu ise o zaman gelişme süreci hızlanmıştır (Acemoğlu ve Robinson, 2017, s. 407).

Bu sebepler bugün de böyledir. Günümüzdeki fotoğrafa baktığımızda Suriye, Irak, Afganistan, Libya gibi İslam ülkelerine dair manzaranın, daha çok yıkım sürecinin içsel dinamiklerinden oluşmakta olduğu görülmektedir. Ekonomik ve kültürel bağlamda, çok kültürlü ve hoşgörülü medeniyet yapısının, içe kapanarak, sistematik olmasa da bir çeşit “engizisyon” benzeri süreç başlattığı dönemler medeniyetin çöküş sürecini hızlandırmıştır. Azimli'nin de belirttiği gibi İslam tarihinde düşünce suçlusu olarak adlandırılan pek çok insan, zındık, mürted, mühlid ya da kafir olarak kategorize edilmiş ve öldürülmüştür. Bunlara Ahi Evren, Feridüddin Attar, Fahreddin er-Razi, İbn Rüşd el-Hafid gibi isimler örnekler verilebilir (Azimli, 2019). Bugün de Müslüman toplumlar arasındaki mezhepsel, etnik ve ideolojik çatışma alanları devam etmektedir.

Dışsal faktörlerin yarattığı baskı diğer önemli bir sebep olarak durmaktadır. Bu dışsal nedenler arasında savaşlar, istilalar, yeni deniz yollarının yarattığı Batılı genişleme süreci, ekonomik-politik zayıflık ve kolonyalizm olarak sıralanabilir. Bu faktörlerin birleşmesi ve tarihsel olarak iç içe geçmesi, Müslüman toplumların ve devletlerin Batı karşısındaki yenilgisini, ekonomik ve sosyal sıkıntılarını meydana getirmiştir (Acar, 2019: 62, Sezgin, 2014: 258). Bu dışsal sorunları yaratan ikili yapı manzarası bugün de farklı ölçeklerde ve nitelikte devam etmektedir. Bağdat'ı sembolik olarak ele almak bile fotoğrafın daha da netleşmesini sağlamaktadır. Hatta 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ile 2003 yılında ABD tarafından işgal edilmesi arasında ontolojik bir bağlantı kurulabilir. İslam coğrafyası sürekli istilacıların atlarının toynakları ya da tank paletlerinin ağırlığı altında ezilmiştir. Aşağıda Müslüman toplumların geri kalmışlıklarına neden olan bu ikili yapıya daha yakından bakılacaktır.

3. Gerileyişin İçsel Nedenleri

İslam toplumu, yüzyıllar boyunca sosyal, ekonomik ve bilimsel gelişmelerle büyük bir uygarlık kurmuştur. Bu medeniyet her ne kadar fetihçi bir görünüm arz etse de -ki bugünden bakıp bu olguyu eleştirmek anakronik bir tutum olacaktır- sistemin olgunluk dönemlerinde çok kültürlü, barışçıl ve ekonomik özgürlükleri içinde barındıran bir zihniyet içerdiği söylenebilir. İslam diğer dinsel geleneklere kıyasla onu benimsemiş halklar ve coğrafyaların çeşitliliği ile eşsiz görünmektedir. İslam gittiği yerde, yerel grupların kültürel kompleksine dahil olmuştur (Hodgson, 2017a: 112,131).

Uygarlıkların sistem olarak olgunlaştığı dönemler, aynı zamanda o uygarlığa ait klasik dönem olarak tanımlanabilir. İslam medeniyeti hâkim güç olduğu klasik döneminde çok kültürlü bir yapı sergiliyordu. Bu çok kültürlü yapı, farklı diller, kimlikler ve onların yarattığı birikim içerisinde liyakat ve toplum yararını önceleyen kurumsal yapılarıyla bilimsel ve ekonomik bir güç haline gelmişti. Hodgson buna *İslamileşmiş Uygarlık* demektedir. Ona göre, İslam uygarlığı başka uygarlıkların birikimlerini de değerlendirip özümlediği için İslamileşmiş bir uygarlıktı. Hodgson bu kavramsallaştırmayı şöyle ifade etmektedir:

“İslamileşmiş sıfatı da doğrudan doğruya İslam dinini, yani İslam'ın kendisini göstermez, İslam ve Müslümanlar ile tarihsel açıdan bir şekilde bağlantılı olup hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında rastlanan bir toplumsal ve kültürel komplekse atıfta bulunur.” (Hodgson 2017a: 93).⁶

Bu kültür Müslümanlar ile gayrimüslimlerin doğal olarak paylaştıkları, yazılı geleneğin merkezinde şekillenmiş toplumsal ve kültürel bir kompleks olmuştur. Diğer yandan, İslam uygarlığının geri kalmışlığı konusunda toplumsal ve içsel nedenlere dair açıklamalara bakıldığında belli ortak sorun noktaları gözlenmektedir. İslam medeniyeti iki hâkim paradigmanın, düşünce okulunun savaşını yaşamıştır. Bunlardan biri özgür irade, mantık, yenilik, içtihat, esneklik ve hoşgörü

⁶ Ayrıntılı açıklama için bkz. Hodgson, M. G. (2017). *İslam'ın Serüveni 1.Cilt-İslam'ın Klasik Çağı*. Phoenix Yayınları.

olarak ifade edilebilecek olan akılcı, yenilikçi ve yorumcu düşünce okuludur. Atay'a göre İslam uygarlığının ilk üç asrında akılcı gelenek hâkim olmuştur. Bu anlayış devlet yönetimini etkilemiş ve bugün üzerinde önemle durduğumuz İslam medeniyetinin ilim ve felsefesini oluşturmuşlardır (Atay, 2017: 31). Bunun karşısında ise kadercilik, lafızcılık, katılık ve hoşgörüsüzlük ile bilenen gelenekselci veya nakilci düşünce okulu vardır. İslam'ın bu iki anlama biçimi mezhep, ekol (hadise karşı re'y) ya da geleneğe yansıtılmıştır. Bu iki paradigma arasındaki savaşı akılcı, özgür iradeci, yorumcu ve yenilikçiler kaybetmiş, nakilci, kaderci ve lafızcı zihniyet kazanmıştır. Bu durumun öngörülemez yıkıcı sonuçları olmuştur (Acar, 2016b: 40). İslam uygarlığının çöküşünün ardında yatan içsel neden temelde bu faktörle ilişkilendirilebilir.

Özgürlük, çoğulculuk, çok kültürlülük gibi çağdaş liberal değerler olarak tarif edilen değerler sisteminin, günümüz Müslüman toplumlarında olmayıp da Batı dünyasında bulunması, bu değerlerin sadece Batıya özgüymüş gibi değerlendirilmesine neden olmaktadır. Ancak İslam medeniyetinin klasik dönemlerine bakıldığında bu değerlerin sadece Batıya özgü değil, evrensel değerler olduğu ve gelişme döneminde İslam uygarlığının da bu değerlerle irtibatlı görülebilir (Acar, 2016b: 34). Ülgener İslam'ın yayılma asırlarının ve ticaretin geliştiği bu dönemin liberal ve ferdiyetçi özelliklere dayandığını ifade etmektedir (Ülgener, 2006a: 25,26). Hayek'e göre de, özgürlük geleneği tek bir ülkenin veya kültürün ürünü değildir. Bu kültür pek çok farklı coğrafya ve ülkedeki gelişmelerin neticesinde birikmiş ve gelişerek ortaya çıkmıştır (Hayek, 2013 [1960]: 28). Bu değerlerin günümüz İslam dünyası için bir imkan olma ihtimali kayda değer bir seçenektir. Nitekim Allawî'de modernite ile uyumlu bir ilişki geliştirmeye dair olasılıkların İslam uygarlığının doğasında zaten var olduğunu ifade etmektedir (Allawî, 2010: 42)

*Sizin dininiz size, benim dinim bana*⁷ anlayışı temelde ötekini kabul etmek gibi bir anlam içermektedir. İslam için, *dinde zorlama olmadığı*⁸ gibi, başka inançların da İslam toplumu içerisinde kendi kimliklerini koruyarak yaşaması 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki klasik dönemde İslam uygarlığının doğal bir özelliği olmuştur. Hatta bugün modern bir kavram olan ve Batı'da 19. yüzyıldan sonra oluşmaya başladığı izlenimi veren *çok kültürlülük* anlayışına Heywood (2016: 353), bir İslam imparatorluğu olan Osmanlı toplumsal yapısını örnek göstermektedir.

Abbâsîler'in devlet akademisi olarak tanımlanabilecek Beytülhikme'de çalışan bir bilginden aktarılan şu sözler değerler sistemi ile bütünleşmiş olan uygulamayı net olarak ortaya koymaktadır (Grunebaum, 1989: 54'ten aktaran, Azimli, 2019: 13).

“Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan bir şey yoktu. Her doktrin incelenbiliyordu. Bu konuda tam bir güvenlik vardı. İlahî-beşerî her şeyi araştırabiliyorduk.”

Bu yapıya paralel olarak da İslam uygarlığının oluşum evresinde, *akılcılık* anlayışı gelişmiştir. Bu anlayış, kaynağını Kuran'dan almakla birlikte, daha sonra hicri 2. yüzyılda *kelam* ilminin bir kolu haline gelmiştir. Özellikle Ebu Mansur el-Maturidi, Kelam ilmini akıl ile bilinebilenler ve nakil ile bilinebilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Daha sonra akılcılık yöntemi yaygınlaşmış ve işlevsel hale gelmiştir. Eş'ari ve Maturidi kelamcıları bu yöntemi yaygın olarak kullanmışlardır (Yavuz, 1989: 280).

Arapça'da 'akıl' kelimesi mana olarak, kötü söz ve davranışlardan geri durmak anlamında bir fiildir. Aynı zamanda, insanın iyi ve kötüyü ayırtma kabiliyeti olarak da bir kuvvettir. Aklın görevleri ise anlamak ve düşündürmektir. Kur'an-ı Kerim'e göre de insanın sorumlu tutulması akletme yeteneğinin varolması ile mümkündür. Aynı zamanda insanın aklını kullanması övülmüş ancak aklını kullanmayan insanlar yerilmiştir. Atay'ın dediği gibi saf akıl çalıştırıldığı zaman mutlaka doğruyu bulacak ve yanlış ile doğruyu ayırtdebilecek ve tercihte bulunabilecektir. O halde, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerin dışında kalan konularda hüküm vermek için yalnızca akıl kullanılabilir ve

⁷ Kur'an-ı Kerim 109:6

⁸ Kur'an-ı Kerim 2:256

İslam akla bu yetkiyi vermiştir. İmam Azam gibi İslam'ın büyük imam ve müçtehitleri aklın bu görev ve yetkisini kabul etmişlerdir (Atay, 2017: 69,72).

Meşşai filozoflarına⁹ göre akıl evrenin gerçekliğini idrak edecek olan güçtür. Onlar da akılı, fen bilimleri alanı için *nazari akıl* ve insan davranışlarıyla ilgili olan kısım için de *ameli akıl* olarak ikiye ayırırlar (Arkan, 2015: 44). Özellikle Mu'tezile, hanefi-maturidi yaklaşım akla ve insan iradesine öncelik veren İslam'ın bilimsel ve toplumsal gelişmesinde çok önemli bir anlayış ortaya koymuştur. Atay da akılcılığın yalnız mutezile'ye özgü olmadığını ifade ederek, başta Hz. Muhammed olmak üzere, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'yi akılcı gelenek tarafında zikretmektedir (Atay, 2017: 32).

Maturidi'ye göre insanın uluhiyet, nübüvvet ve ahiret hayatı hakkında bilgi sahibi olabilmesi ancak akıl yürütmesi ile mümkündür (Yavuz, 2003: 168). O halde günümüze ait bir kavramla ifade edecek olursak klasik İslam düşüncesinde "rasyonalite" bir yöntem olarak yer almaktadır.

Felsefede rasyonalite, normatif ve betimleyici bir kategoridir. İnsanın sağlam ve geçerli akıl yürütme ya da kanıtlamaları, iyi temellendirilmiş, apaçık inançları kabul etmesi ya da benimsemeye hazır, gönüllü olmasını ifade etmektedir. Rasyonalitenin inançlarla ilgili olan kısmına teorik rasyonalite, eylemlerle ilgili olan kısmına ise pratik rasyonalite denilmektedir (Cevizci, 2003: 341).

İslam medeniyetinin düşünce dinamiklerindeki dönüşümde, akla olan güvenin terkedilmesiyle ve olumsuzluklarda sorumlulukların üstlenilmemesi gibi bir kadercilikle karşılaşmaktadır. Oysaki insan cüzi iradesiyle de yapıp ettiklerinden sorumludur. Aklın varlığı bu sorumluluğun kanıtıdır. Kur'an'ı Kerim'de, bu şekilde olumsuzluklar karşısında sorumluluğu yaratıcıya yükleyen anlayışlara karşı uyarıda bulunmaktadır. Bireysel ve toplumsal düzeyde yaşanan olumsuzlukların suçunu kadere ya da yaratıcıya atıp özgür iradeleri ile yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmemeleri eleştirilmiştir.¹⁰ "*Başınıza ne iyilik gelirse Allah'tandır. Her ne kötülük gelirse de kendinizdendir*"¹¹ ayeti bunu açıkça ortaya koymaktadır. O halde İslam dünyasının da 21. yüzyılda içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumla ilgili sorumluluğu tamamıyla dışsal faktörlere bağlamak, Kur'an'ın ortaya koyduğu anlayış ile kendi yaptıklarından sorumlu birey ve toplum yapısı ile çelişmektedir.

Hz. Peygamber'in temellendirdiği ve akılcılık yöntemini de içeren sosyal ve ekonomik anlayışın, ondan asırlar sonra kaybolması aynı zamanda İslam medeniyetinin bozulmasına ve dünya hakimiyetinin de kaybolmasına neden olmuştur. Burada ilk zikredilecek olgu içtihat prensibinin yok olmasıdır. Zira içtihat kapısının kapanması, zihni bir atalete neden olmuştur (Tabakoğlu, 2013: 450).

İçtihat, açıklık ve kesinliğin bulunmadığı durumlarda akla dayalı çeşitli yorumlama yöntemleri kullanılarak şer'i hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabası anlamına gelmektedir. Buradan hareketle içtihat, sınırlı sayı ve kapsamdaki hükümlerin çeşitli yorumlara tabi tutularak yeni ve farklı olaylara uygulanması anlamındaki fikri/aklı çabalardır (Apaydın, 2000: 432).

Toplumsal değişme olgusu yeni dönemlerde yeni durumlar ortaya koymaktadır. İçtihat, bu yenilikler karşısında düşüncenin ve yaşantının da değişmesini, yenileşmesini ve gelişmesini akılcı bir yöntemle sağlayacak en önemli kurumdur. Edward Said, ünlü Oryantalizm kitabında, İslam dünyasında içtihat geleneğinin kaybolmasını kültürel bir felaket olarak nitelendirmektedir:

"İslam'ın olağanüstü "ıçtihat" geleneğinin yavaş yavaş kaybolması, zamanımızın en büyük kültürel felaketlerinden biri oldu; bunun sonucunda, eleştirel düşünce ve bireyin modern

⁹ Meşşai filozofları, Aristo doktrinini benimseyen filozoflardır. En önemli örnekleri Kindî ve İbn Rüşd'dür. Grekçe 'de bu filozoflara peripatetikos denmektedir ve bu terimi karşılamak için Müslümanlar, Meşşai kavramı kullanılmıştır. Mısır'ın 642'deki fethiyle birlikte İskenderiye Kütüphanesi'nden alınan felsefe eserleri daha sonra Emeviler döneminde Gerekçe 'den Süryanice 'ye ve oradan da Arapça 'ya tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu tercümelemler arasında Aristo'nun mantık eserleri de yer almakta idi. Böylece Meşşailik Müslüman kültür alanına mantıksal kıyas ile girmiştir (Kaya, 2004: 396).

¹⁰ Kur'an-ı Kerim 6:48

¹¹ Kur'an-ı Kerim 4:79; ayrıca insanın kendi hayatı üzerinde söz sahibi olduğu ve kendi kaderini kendi çabasına bağlı olduğu bir başka ayette şöyle ifade edilmektedir: "*Öte yandan, biz her insanın kaderini (kendini) seçimlerine bağlamışızdır; öyle ki, kıyamet günü onun önüne, her şeyi açık açık kaydedilmiş bulacağı bir sicil çıkaracağız.*" Kur'an-ı Kerim 17:13

dünyanın sorularıyla cebelleşmesi de son buldu. Bunların yerine bağınazlık ve dogma hüküm sürüyor artık.” (Said, 2012: xi)

Tabakoğlu'na göre, Kapitalizm gelişirken, İslam uygarlığı ekonomik olarak kendisini geliştirecek bir bilgi ve zihniyet altyapısından mahrum kalmıştır (1987: 245). İslam dünyasında bugün hem ekonomik hem de sosyal konuların içtihat mantığı ile ele alınıp çözülmesine olan ihtiyaç gelişme süreci açısından kritiktir. Buna ek olarak Atay durumu, idealistler ve taklitçiler ikilemi ile açıklamaktadır. İslam'ın ilk üç veya dört asrında idealistler ve daha sonraki asırlarda ise -ki sonraki asırlar medeniyetin gerilemeye başladığı dönemlerdir- taklitçiler hâkim olmuştur. Atay, Müslümanların tekrar ilerlemesi için idealistlerin hâkim olmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. İslam'da yeni bir hareket başlamalı ve İslam'ı zamana göre yeniden anlama ve yoruma tabi tutmalıdır. Bu bir zorunluluktur. Atay bunu şöyle ifade etmektedir:

“1400 sene önce gelmiş, o zamanın ve mekânın anlayışına göre şeklini almış İslam dinini aynen ve harfi harfine uygulamak isteyenlerin baskısı bugün de İslam dünyasında hakimdir. Müslümanların bugünkü problemlerini çözememelerinin sebebi bunda yatmakta olup İslam dünyasının geri kalmışlığı da bunda aranmalıdır.” (Atay, 2017: 44).

İslam dünyası, modern dönemde değişen toplumsal yapılar ve durumlar ile karşı karşıyadır. Sekülerleşme, kadının konumu, ekonomik ilişkiler, küreselleşme, siyasal düşünceler, ideolojiler, eğitim, teknoloji, internet ve sanat gibi alanlarda yaşanan büyük gelişmeler ve değişimler, çağın İslami yorumunda ve uyarlamasında yeni fikirlere, içtihatlara gereksinim doğurmaktadır. Geleneksel dönemin hızla dönüştüğü, artık sanayi sonrası toplum tanımlamalarının yapıldığı bir sosyal zeminde birkaç örneğini verdiğimiz yeni toplumsal durumlara/sorunlara yeni fikirlerin/çözümlerin geliştirilememesi, önemli bir meseledir.

Yüzyıllar öncesinde yaşanan toplumsal sorunlar ile günümüzün sorunları arasındaki farklılıklar, benzerliklerden daha fazladır. Bu nedenle zaman ve mekânın değişmesi ile hükümlerin yeniden yorumlanması gerçeği inkâr edilemeyecek bir gerçekliktir. İslam'ın evrensellik iddiası aynı zamanda bir dinamizm gerektirmektedir. Bu değişime direnç gösterilmesi sonucunda donuklaşma ve kemikleşme meydana gelmektedir. Bu açıdan İslam toplumlarında değişme zaruridir. Ancak önemli olan bu değişimin ne zaman, niçin, nasıl ve ne kadar olacağını anlayabilmektir (Kallek, 2019: 130). Ancak bu anlayış ile bakıldığında değişme bir gelişme yaratacaktır.

Diğer bir olumsuzluk, yanlış bir kader ve kanaatkârlık anlayışındadır. İslam toplumlarında Emevî hanedanı dönemi yerleşmiş olan kader anlayışı hâkim görünmektedir. Buna göre gerçekleşen her şey Tanrı tarafından istenmiştir. İnsan iradesinin, bireysel ve toplumsal yaşamda bir etkisi yoktur (Öztürk, 2000: 325-331). Bu anlayış bilinçli ve düşünceye dayanan iradeyi ve eylemi hiçe sayan bir anlayıştır.

Tabakoğlu'nun da belirttiği gibi İslami anlamda rasyonalite, sebeplere başvurmadır. Bunun anlamı, yapacak hiçbir şey kalmayınca kadar insanın elinden gelen çabayı göstermesi ve her türlü tedbiri alması ve ondan sonra tevekkül etmesidir (Tabakoğlu, 1987: 244). Çünkü *insan için yalnızca emeğinin karşılığı vardır*.¹² O halde insanın elinden gelen tüm çabayı gösterdikten sonra karşılık beklemesi gereklidir. Ondandır Allah'a güvenip tevekkül edecektir. Ancak Tabakoğlu, Hz. Peygamberden yüzyıllar sonra onun vazettiği anlayışın dışında bir anlayışın gelişip yerleştiğini kaydetmektedir. Sebeplere başvurmadan tevekkül etmek, rızık peşinde koşmadan kanaat etmek anlayışı, İslam toplumlarının gerilemesine neden olan bir anlayıştır (Tabakoğlu, 1987:245). Kader anlayışının bu yorumu İslam itikadına uymadığı gibi İslami gelişme anlayışına da terstir.

Müslüman toplumların az gelişmişliği sorunu bizatihi İslam inancının kendisiyle ilgili değildir. Bu sorun Müslümanlarla ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle, yöneticilerin yanlış politikaları, ilim insanların içtihat kapısını kapatmış olmaları ve ilerleyen zaman içinde dini düşüncede yenileşme çabası içinde olmamaları, toplumsal gelişmeyi sekteye uğratmıştır. Bu anlaşıldığında İslam'a rağmen

¹² Kur'an-ı Kerim 53:39

değil İslam’la birlikte, toplumun ruhunu oluşturan zihniyet ve köklerle birlikte gelişebileceği de anlaşılacaktır (Askari, 2014: 191).

Nitekim Sezgin de İslam toplumlarının bilim ve uygarlıkta geri kalmasının nedenleri konusunu açıklarken bu olayın İslam’ın bizzat kendisi ile ilgisinin olmadığını kaydetmektedir. Ona göre İslam, bilim ve uygarlığın gerilemesinin sebebi değildir. Gelişme süreci bir defa kendi dinamizmini oluşturmuş ve uygun koşullarda yolunu bulmuş ise dinin bir kültür dairesinde bilimlerin ilerlemesini tehdit etmesi çok zordur (Sezgin, 2014: 250). Kaldı ki İslam düşünce birikiminin bir bilimsel araştırma ve uygarlık oluşturma vizyonu temel olarak varlığını koruyordu.

Burada mühim olan nokta, kitabî din ile onun algılanması ve yorumlanmasının farklı şeyler olduğunun anlaşılmasıdır (Nişancı ve Çaylak, 2018: 29). Bu düşünce, çoğu zaman ve tarihsel olarak da Müslümanlar ile İslam’ın bir ve aynı şey olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Dolayısı ile İslam son dinin adı iken, Müslümanlık Kur’an ve Sünnet’in getirdiklerinin, çeşitli zamanlarda veya bölgelerde Müslümanlar tarafından hayata aktarılması ve yaşanmasıdır. Müslümanlık, Bardakoğlu’nun deyimi ile, “*bizim dini anlama ve uygulama tarzımız*”dır (Bardakoğlu, 2019: 18). Bir başka ifade ile, Müslümanlık İslam’ın tarihsel tecrübesidir.

Reilly Müslümanların düşünce dünyasında yaşanan değişimi “*entelektüel bir intihar*” olarak ifade etmektedir. Ona göre İslam düşüncesi felsefeden uzaklaşarak (*dehelenizasyon*), akla olan güveni kaybederek ve hakikatlerin bilinemez olduğunu varsayarak kendi bilimsel ve entelektüel gelişimini durdurmuştur (Reilly, 2010:15). Ülgener de yukarıda değindiğimiz gibi, Osmanlı toplumu özelinde yaptığı çözümlemede, toplumsal geri kalmışlıkla ilgili olarak *zihniyet yapısındaki dönüşüme* dikkat çekmektedir. Ona göre Osmanlı İslam toplumunun geri kalmışlığının arkasında yatan temel etken, İslam inancının bizatihi kendisi değildir. Çünkü İslam inancı, çalışmaya, üretmeye, verimliliğe, akla, piyasaya önem veren bir anlayış ile ekonomik ve sosyal yaşamı temellendirmektedir. Geriliğin esas nedeni zihniyet dünyası ve Batını tasavvuf anlayışıdır. Moğol istilaları sürecinden sonra başlayan güvensizlik, sürgün ve baskı ile yavaş yavaş ortaya çıkarak tüm toplumsal yapıya hâkim olan, içe kapanmayı sağlayan bir zihniyet ve tasavvuf anlayışı oluşmuştur. Hâkim tasavvuf anlayışı haline gelen Batınlık ile içe kapalı, korumacı, maddeye ve hayata karşı ilgisiz ve kararlarında geleneksel olana ve otoriteye sadık bir şekilde sıkı sıkıya bağlı yapılar ortaya çıkmıştır. İktisadi yaşamın öznesi olan insan modeli bu hale gelince 15. ve 16. yüzyıldan itibaren toplumsal çözülme başlamıştır (Ülgener, 2006: 94-106).

Öte yandan Sezgin (2014: 258) çöküş olgusunu bir zorunluluk adeta bir yasa gözüyle değerlendirmektedir. Ona göre, çöküş meselesi büyük kültürlerin ve medeniyetlerin kaderi olarak görülebilir. Nihayetinde büyük medeniyetler zamanı gelince, ürettikleri bilgi ile gelişimine katkı sağlamış oldukları onlardan sonra gelen medeniyetlere yerlerini vermek zorundadır.

Bu noktada Garaudy (2018: 105) İslam dünyasının, kendi iç dinamiklerinden kaynaklı olarak üç farklı dönem içinde çöküş ve yükseliş yaşadığını kaydetmektedir. Bunu şöyle bir tablo ile ifade edebiliriz:

Tablo 2. İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri

Çöküş Dönemi Hâkim Düşünce Anlayışı	Yükseliş Dönemi Hâkim Düşünce Anlayışı
Emevî Dönemi kaderciliği	Mutezile ekolü: Akla ve insanın iradesine öncelik verilmesi
Abbâsî Döneminde Hanbelilerin lafızcı tepkisi	Hindistan; Şair Kebir, Ekber Şah dönemleri; Anadolu ve İran’da Gazali, Attar, Mevlâna, Sühreverdi; İspanya’da İbn Meserre’den İbn Arabi
Sömürgecilik, Batı tahakkümü ve İslamcılık (17. yüzyıldan itibaren devam eden süreç)	Son dönem için bir yükseliş dönemi yaşanmamıştır ancak çıkış önerileri şunlar olabilir: Taklitçi bir batılılaşma yerine, Batı’nın gelişmeyi sağlayan ekonomik ve sosyal değerlerinin anlaşılması ve Batılı büyük düşünürler ile bağ kurulması. Batının toptan reddedilmesi yerine, anlaşılmasını içeren <i>yeni bir modernlik</i> anlayışı; akılcı, özgür iradeci, yorumcu, tenkitçi bir düşünce anlayışının yerleşmesi.

Kaynak: Garaudy’nin “İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri” adlı çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2’de, İslam medeniyetindeki farklı dönemlerde yaşanan çöküşlerin temelinde yer alan anlayış ve bu süreçten hangi açılımlar ile çıkış sağlandığı, yükselişe geçildiği gösterilmektedir. Birinci çöküş dönemi Emevîler ile başlamıştır. Bu yönetim Medine topluluğunun ruhundan ve medeniyet anlayışından koparak Bizans İmparatorluğu’nun yönetim anlayışını tevarüs etmiştir. Bu anlayış zorbalığa, ihtişama, despot yönetim anlayışına ve servet bolluğunun yarattığı ahlaksızlık ve yolsuzluklara tekabül etmekteydi. İslam’la ilgisi olmayan bir kader anlayışı ile toplumun, yaşanan yozlaşmayı kabullenmesi isteniyordu. Garaudy’nin tabiriyle, yönetimler tarafından “evcilleştirilen” din adamları, *başınıza bu yönetici gelmişse, Allah böyle olmasını istediği için gelmiştir. Ona itaat etmeye mecbursunuz* anlayışını bir dini itikat olarak yerleştirmeye çalışıyorlardı. Bu anlayışa göre göre kader önceden çizilmiş ve insanlar da başlarına gelen her şeye bu kader anlayışı ile itaat etmeliydi (Garaudy, 2018: 82). Dolayısı ile bu anlayışa göre, bireyler ve toplum yaşadıkları olumsuz durumları değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmamalıdır. Sıkıntılar ve olumsuzluklar belirlenmiş, takdir edilmiş olarak veri kabul edilmelidir.

Kaderin önceden çizilmesi ve insanların yaşadıklarının, yapıp ettiklerinin tanrı tarafından önceden belirlenmiş olduğu anlayışı, gerçekte Kur’an tarafından, Allah’a ortak koşanların bir söylemi olarak ifade edilmekteydi: *“Müşrikler, “Allah dileseydi ne biz müşrik olurduk ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık” diyecekler. Onlardan öncekiler de böyle yalanladılar, sonunda azabımızı tattılar. (...)*¹³

İslam inancı, insana ilahi bilgiyle birlikte eylemlerinde özgür irade vermiştir. İnsanlar yaptıklarından sorumludur ve bunu Allah’a yükleyerek yapıp ettiklerinin sonuçlarından kaçamaz. Özgür iradeleriyle ortaya koydukları davranışlarının sonuçlarını Allah’a isnat edemezler. İslam’ın imtihan anlayışı, insanların özgür iradeye bağlı olarak davranışlarının sorumluluğunu almalarını ve bunun sonuçlarına katlanmalarını zorunlu kılar. Aksi halde sonucu baştan belli, cevap şıkları işaretlenmiş bir şekilde başlayan bir imtihan gerçek bir imtihan olmayacaktır.

Kur’an’daki kader kavramı ölçü, takdir anlamına gelmekte ve doğa kanunları ile değişmez ölçüler anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda bir kaderin varlığı ve değişmezliği, Allah’ın tabiata, varlığa koyduğu yasaların değişmezliğidir. Bu değişmezliğin, insanın fiilleriyle, iradesi ve özgürlüğüyle ilgisi yoktur. Doğa kanunları yaratıcı tarafından konmuştur. İnsan bu kanunları anlamalı ve yaşamına yön verir iken bu kanunları gözetmelidir. Örneğin dere yatağına ev yaptığında bunun doğa kanunları sonucunda bir felaketle sonuçlanabileceğini anlayabilmelidir. Meydana gelen olumsuzlukları, tanrının değişmez kaderine yüklemek yerine kendisinin o kanunlara uymadığında başına gelen felaketler olduğunu anlayabilmelidir. Dolayısıyla insan fiilleri yaratıcı tarafından önceden belirlenmiş değildir. Önceden belirlenmiş olan doğa kanunlarıdır. İnsanın fiilleri, Allah’ın koyduğu doğa kanunlarına uygun olmadığında yaşanacak olumsuzlukları Allah bilir, ancak bu olumsuzlukları Allah belirlemez. Bilmesi O’nun tanrılığının bir gereğidir. Öte yandan sonuçları belirlememesi de yine tanrılığın bir gereğidir. Çünkü fiillerimizin sonuçlarını bilmesinin yanında eğer fiillerimizi de belirler ise bu durumda, fiillerimizden bizi sorumlu tutmaması gerekirdi. Buna ek olarak hem fiillerimizi belirleyip hem de bu fiillerden insanları sorumlu tutar ise bu da zulüm etmek anlamına gelecektir. Ancak Allah zulümden arınmıştır. Sonuç olarak kader doğa kanunları iken bu kanunları gözeterek yaşayıp yaşamamak insanın özgür iradesine bırakılmıştır (Öztürk, 2000: 325-331).

Hız. Ali de kaderin insanları eyleme zorlamadığını, insanların eylemleri kendi iradeleriyle gerçekleştirdiklerini söylemiştir (Yavuz, 2015: 147). Aksi halde kendi iradeleri olmadan insanların fiillerine ödül veya ceza vermek adalet ile bağdaşmayacaktır.

Emevî döneminde oldukça işlevsel olarak içeriği tahrif edilen kader ve alinyazısı itikatları, zulmün ve zorbalığın dini teminatı ve meşrulaştırma aracı haline gelmiştir (Garaudy, 2018:82). Gerçekte zulüm, haksızlık ve adaletsizliklere karşı bir başkaldırı olan İslam, Emevî dönemiyle birlikte

¹³ Kur’an-ı Kerim 6:148

bu uygulamaların meşrulaştırılmasına yönelik uydurulan kimi hadisler ile manipüle edilmeye çalışılmıştı. Bunun için de İslam'daki “*adaletin sağlanması, zulmün önlenmesi*” gibi amaçları perdelemek ve toplumda oluşabilecek başkaldırıları bertaraf edebilmek için, kimi hadislerin uydurulması yoluna gidilmişti (Tabakoğlu, 2013: 450).

Garaudy'e göre İslam dünyasının ikinci gerileme süreci, Abbâsî döneminde başlar. Kendi otoritelerinin sarsılmasından ve İslam inancının “hür ışıldayışı”ndan ötürü kendilerini güvende hissetmeyen kimi halifeler İslam'ın yaratıcı hürriyetine son vermişlerdir. Bu süreçte İslam toplumları ciddi bir durgunluk ve katılık içinde kalmıştır. Bu durum ilerleyen bütün zamanlarda İslam toplumlarını etkilemiştir. Adeta İslam'ı eskiye saplanıp kalmaya ve içine kapanmaya mahkûm etmiştir (Garaudy, 2018: 89).

Garaudy'nin, İslam uygarlığının gerilemesine dair temel tespitleri şunlardır: Kur'an'ın evrensel mesajının yerelleşmesi ve tarihselleşmesi, tarihsel ve yerel bir şeriat anlayışı, yönetenlerin mutlak güç ve bilgiye sahipmiş gibi davranmaları, şûranın iptal edilmesi, genel din anlayışında ve hukuk anlayışında lafızcılık (2018: 89-93). Bunları biraz daha açacak olursak;

1. *Üç yüz yıl içinde üretilen kimi hadislerle, Kur'an'ın evrensel mesajı bölgeciliğe ve yerel tarihsel bir çerçeveye hapsedildi.*

Bu durum İslam'ın evrenselliğini ve farklı toplumlara, kültürlere olan açıklığını, hitabını gölgeleyen bir dar çerçeve yaratmıştır. Oysaki İslami değerler tarihsel bir hitabın evrensel mesajlarıdır. Bu nedenle yerelleşme ve tarihselleşme günümüz Müslüman toplumlarının hem geçmişte kalıp bugünü yaşamalarına engel olmaktadır, hem de evrensel düzeyde bilgi ve kültür üretmelerine mâni olmaktadır.

2. *Evrensel ve uluslar üstü anlayışının yerine Şeriat'ı özel durumlara ve tarihsel koşullara özgü dar bir çerçeveye sığdırmak. Gerçekte mülkün sahibi sadece Allah'tır¹⁴, bilen sadece Allah'tır. Bu mülk ve bilgi anlayışı ile devleti yönetenlerin her türlü ilahi hak iddiaları, dogmacılıkları ve her türden tamamlanmış ve mükemmel bilgiye sahip olma yaklaşımları bizzat vahiy tarafından reddedilmiştir.*

Ancak bu anlayış zaman içerisinde terkedilmiştir. Şeriat bundan böyle, hırsızlık, miras ve kadının yeri ve konumuyla ilgili birkaç ayetin lafzi yorumuna indirgenmiş ve belli bir dönemin tarihselliğine hapsedilmiştir. Oysaki bunlar, o prensiplerin kendilerine uygun bir cevap verdiği belli bir tipteki toplumlara yönelik özel durumlardı.

3. *Kimi kurallara lafzen bağlı kalınarak, kuralları bağlamından ve ilkelerden kopararak yeni edinilen servetler, hırsızlıklar ve riba uygulamaları meşrulaştırılmış ve zekâtтан kaçırılmıştır. Küçük hırsızlara el kesme cezası verilirken, büyük hırsızlar cezasız kalabilmektedir.*

Kuralların mantığının, idealinin ve maksadının anlaşılması ve mesajın geleceğe bu yöntem ile taşınması gerekirdi. Ancak lafızcılığın yarattığı değişime ve yoruma kapalı anlayış, toplumsal gelişmenin gerisinde kalmıştır. Öte yandan Kur'an ayetlerinin lafzi anlamlarının yanlış yorumlamaları da birtakım sosyal sonuçlar doğurabilmektedir.

Bu konuyla ilgili pek çok örnek verilebilir ancak sosyolojik sonuçları itibariyle aşağıdaki örnek dikkat çekicidir. Akdemir, Kur'an-ı Kerim üzerine yaptığı semantik incelemede a-b-d kökünün din bilginleri tarafından kulluk etmek olarak yorumlandığını kaydetmektedir. “*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*”¹⁵ Ancak kelimenin art-süremlî semantik incelemesi, Kur'an-ı Kerim'in indirildiği dönemdeki anlamının kulluk değil, yapmak, işlemek, meydana getirmek ve gerçekleştirmektir (Akdemir, 2017:331-363). Buna göre de insan Allah'a

¹⁴ Mülkün ve yönetimin yalnız Allah'a ait olduğu Kur'an'da pek çok ayette ifade edilmiştir: Kur'an-ı Kerim 3:189; 5:17-18; 7:158; 24:42; 39:44; 45:27; 48:14; İslam literatüründe Mülk ve devlet yer yer eş anlamlı olarak da kullanılır. Dolayısıyla burada da devletin sahibi yalnız Allah'tır ve yönetici kimse kendine böyle bir mülkiyet izafe edemez anlamı da vardır.

¹⁵ Kur'an-ı Kerim 111: 56

hizmet etmeli ve Allah için çalışmalıdır. Zaten çalışmanın da ibadet olduğu ifade edilir ki bu da kökün asıl anlamını gösterir.

Yine Akdemir'e göre bu anlayış sosyolojik manada çok ilginç sonuçların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Gerçekte insanın Allah tarafından bir halife olarak yaratılması ve ruhuna Allah tarafından üflenmiş olması onu değerli bir varlık kılmaktadır. İnsan köle değil, halifedir. Ancak yüzyıllar boyunca iktidarların ve yöneticilerin "tanrısallığı" ya da yeryüzünde tanrının gölgesi anlayışı ile hüküm sürmeleri, insanlar ile yöneticiler, insanlar ile cemaatler arasında bir efendi-köle ilişkisi yaratabilmektedir.¹⁶ Bu da hem bireyin oluşumunu hem de demokrasinin gelişmesini engellemektedir (Akdemir, 2001).

Ayrıca hukukun lafızcı bir tarzda uygulanması da önemli bir sorun haline gelmiştir. Hukukun lafızcı olması içtihatlarla olan toplumsal gereklilik karşısında yetersizliğe neden olmuştur. 21. yüzyıldaki toplumsal sorunların, dini yaşantıdaki dönüşümlerin statik bir fıkıh anlayışı ile yorumlanması mümkün görünmemektedir. Sevginin yerine korkunun ağırlık kazanması hem dini düşüncede hem de onun toplumsal ilişkilere yansımadaki samimiyeti zedelemektedir. Yaratıcıya olan sevginin motivasyonu ile hareket edecek olan birey ise zorun değil içsel bir isteğin ve vicdanın yol göstericiliğinde hareket edecektir. Buradan çıkan en olumsuz sonuç, lafızcılığın yarattığı adeta donmuş, fosilleşmiş bir fıkıh anlayışıdır. İslam tarihinin ilk üç asrına ve Ortadoğu toplumlarına yönelik özel şerhler, şerh üzerine şerhlerle birlikte "yüzyılların tortusuyla fosilleşmiş" hüküm ve fetvalar, mahiyeti ve tarihi ne olursa olsun her topluma uygulama iddiasını taşırlar.

Özellikle hicri ikinci ve üçüncü yüzyılla birlikte Ehl-i hadis öncülüğünde bir ulema hareketi ortaya çıkmış, re'y ve yorum akımına karşı kendi otoritesini kuvvetlendirmiş, metin merkezli (lafızcı) bir yaklaşım yerleşmiştir. Bardakoğlu'na göre de bu yaklaşım bugüne kadar hiç sorgulanmadan devam etmektedir (Bardakoğlu, 2019: 40).

4. *Siyasi ve sosyal alanda İslami düşüncenin yozlaşması, şûranın iptal edilmesiyle kendini gösterir. Maverdi'nin şûrayı halifenin görevleri arasına koymaması bu süreci başlatmıştır.*

Günümüzde Müslüman toplumların, birkaç istisna dışında otoriter yönetimler ve diktatörlüklerce yönetiliyor olmaları da bu anlamda tesadüf değildir. Şûra¹⁷ fikrinin günümüzdeki modern demokratik anlayış ile ne kadar örtüştüğü ayrı bir tartışma konusudur. Ancak toplumun kendisi ile ilgili kararlara katılması, kendisinden alınan vergilerin nasıl harcadığı konusundaki söz ve şeffaf bilgi sahibi olması ancak demokratik bir anlayış ile mümkündür. Bu anlayış felsefi düzeyde bir değer olarak İslam'da yer bulmasına rağmen bütünüyle bakıldığında Müslüman toplumlarda yer bulamamaktadır.

Garaudy bu süreçte kritik rol üstlenen ve bu olumsuz gelişmeleri bir ekol haline getiren kişiler olarak Ahmed İbn Hanbel'i, onun öğrencisi İbn Teymiye'yi ve onun ardılı olarak Adülvehhab'ı zikretmektedir (2018: 93). Bu süreçten sonra, "*insanlar arasında adaletle hükmet*"¹⁸, "*mülk ve*

¹⁶ Osmanlı devleti de yıllarca bu anlayışla yönetilmiştir. Bilindiği gibi Batı henüz önemli bir küresel güç olarak ortaya çıkmamış iken, 1600'lere kadar Osmanlı devletinin fetihçi üstünlüğü, bir başarı olarak görünmektedir. Ancak Batı, kendi yapısında da var olan feodalizm ve efendi-köle ilişkisini yıkarak bireyi, girişimciyi ve serbest ticareti öne alan bir kapitalizme doğru geçtiğinde son üç yüz yıl bahsi geçen Osmanlı yönetim anlayışının süreçte rekabeti kaybetmesi ile sonuçlanmıştır. Çünkü ekonomi daha doğru bir ifade ile piyasa ekonomisi tanrısız devlet/yönetici, efendi-köle ilişkisi anlayışına dayalı toplumlarda gelişmemektedir.

¹⁷ Demokrasinin İslami bir yönetim şekli olup olmadığı konusunda bir tartışma olduğundan söz edilebilir. Ancak bunun tartışılması dahi İslam uygarlığının içinde bulunduğu durumun vahameti açısından bir gösterge olarak alınabilir. Burada önemli olan nokta, toplumun nasıl yönetileceğine, kaynakların nasıl üretilip kullanılacağına yönelik tercihlerde mümkün olduğunca fazla insanın katılım göstererek tercihlerini ve fikirlerini ifade edebilmeleridir. İslam'ın bu konudaki temel önermesinin, ırsi bir yönetim anlayışını değil seçime ve meşru muhalefete dayalı bir yönetim anlayışını temel aldığı düşünmek için yeterince argümana sahip olduğumuzu düşünüyoruz. Kur'an'da Şûra suresi 38. ayette bu konudaki anlatım "İşleri/yönetimleri, aralarında bir şûradır" şeklindedir. Eliaçık da şûra kelimesinin işaret etmek, göstermek, süzüp çıkarmak, fikir sormak, danışmak anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Yapılacak işlerde şûra yöntemini kullanmak, insanların işlerinde farklı görüşleri süzüp çıkarması, meşveret yapması ve bunun için açık, şeffaf ve katılımcı olmasını gerektirmektedir (Eliaçık, 2011: 422).

¹⁸ Kur'an-ı Kerim 4:58

yönetim Allah'ındır"¹⁹, "*bir kavmin efendisi, ona en iyi hizmet edendir*"²⁰ anlayışları yerini, "Allah'ın yer yüzündeki gölgesi" anlayışına bırakmıştır.

Garaudy, İslam uygarlığının günümüzdeki çöküş nedenini "İslamcılık" anlayışı olarak kaydeder. Ona göre yobazlık nasıl ki bütün dinlerin hastalığı ise, *İslamcılık* da İslam'ın hastalığıdır. Gerçekte ilk yobazlık Batı sömürgeciliği ile başlamıştır. İslamcılık ise buna karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Sadece İslamcılık değil, Çin kültür devrimi dahi Batı'ya karşı bir tepki olarak görülmelidir (2018: 93).

İslamcılığın derin kaynakları 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Akımın öncüsü Afgânî, önemli iki araştırma yolu açmıştır; a. Kur'an'ın yeni bir okuması ile İslam'ın hem siyasal hem de manevi olarak canlanması; b. salt maddeye ve birikime odaklanan değil, insanın nihai amaçlarına da onu uyarlayan *yeni bir modernlik*²¹ anlayışının yaratılması gerekmektedir. Bunun için de bir birlik (tevhid)²² doktrini ile İslam'ın tenkitçi düşüncesi ve içtihat geleneği canlandırılmalıdır (Garaudy, 2018: 99).

Ancak İslam'ın tepkisi haklı, uyguladığı yöntem yanlıştır. İslamcılık bugün bu noktalardan hayli uzak ve İslam'ın "hastalığı" halini almıştır. Şeriatı mevzuatla karıştırmıştır. Oysaki şeriat Allah adına açık, ebedi ve evrensel bir ahlak yoludur. Her devirde, o zamanın sorunlarını çözmek için bir ilham kaynağıdır. Ancak ne yazık ki bu ilham kaynağı mevzuatla karıştırılmıştır. Tarihsel olan (mevzuat) evrensel olanın (şeriat) yerine geçmiştir. Benzer şekilde Soroush da din ve dini bilgi arasında bir ayırım yapmaktadır. Ona göre dini kanunlar (şeriat) ile din eş anlamlı değildir (Soroush, 2000: 134). Din Allah tarafından indirilmiş olduğu için ilahidir. Ancak dinin amaçlarını, hükümlerini anlamak insanlara kalmıştır. Dolayısıyla hakikat mutlak ancak şeriat görecelidir.

Bu nedenle bugün nasıl ki geçmiş dönemdeki fakihler kendi zamanlarının sorunlarını çözmek için içtihat etmişlerse, günümüzün Müslüman toplumlarının alimleri de kendi zamanlarının sorunlarını yine içtihat ilkesiyle çözmek durumundadır. Bireylerin ve toplumların yeniden inşası için de evrensel insani/İslami değerlerden hareket etmek gereklidir. Çünkü İslami olan aynı zamanda insani olandır (Dikkaya ve Kanbir, 2019: 552). Değerler tarihsel değil evrensel olunca Kur'an'ın amacına ancak o zaman ulaşılacaktır. Çünkü şeriatın dinamik olması²³ toplumsal değişimin zorunluluğundan gelmektedir.

Öte yandan İslam uygarlığının geçmişte geliştiği dönemlere bakıldığında içe kapandığı değil dışa açıldığı ve farklı kültürlerden faydalanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle bugün İslam uygarlığının içe kapanmak yerine kendi kimliğini koruyarak dışa açılması ve kendine özgü bir modernlik anlayışına kavuşması gereklidir. Yoksa Batı uygarlığının kaba bir taklidi, İslam toplumlarının gelişmesi için gerekli zemini kazandırmak yerine toplumun özündeki değerleri yok edecektir. Garaudy'nin dediği gibi, İslam'ın geleceği, Batı'nın geçmişinde aranmamalıdır (2018: 107). Bu minvalde İslam'ın geleceği, İslam'ın akılcı ve yenilikçi değerlerinde aranmalıdır.

¹⁹ Kur'an-ı Kerim 3:189; 5:17-18; 7:158; 24:42; 39:44; 45:27; 48:14;

²⁰ Acluni, Keşfü'l-Hafa, 2:463

²¹ "*Modernlik meselesi, insanın nihai gayeleri meselesini dışlayan ve aklı, kendi sömürgeci, askeri, iktisadi ve kültürel kaynağı olan iktidar olma ve servet edinme tekniklerinin vasıtalarını araya indirgeyen o "modern" denilen Batılı bir ideolojiden hareketle ele alınmaz*" (Garaudy, 2018: 99).

²² "*Tevhid (birlik doktrini), yaşayan İslam'ın tenkitçi düşüncesinin ana ilkesidir ve tenkitçi düşünceye tam anlamıyla katkıda bulunur (...). Tenkitçi akıl (icthad) İslam aleminde söndüğünde ve bütün despotlarca çok sevilen o şeriatın resmi yorumcularının dogmacılığı hüküm sürmeye başladığında İslam dünyasının çöküşü başlar*" (Garaudy, 2018: 100).

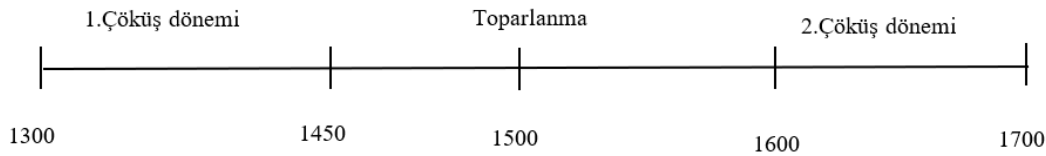
²³ Burada ifade edilen şeriat kavramı, Kuran'ı kerim hükümleri (din) değil, insanların ve toplumların ürettiği hukuk metinleridir. Şeriat kavramında iş ve oluşun hukuk boyutu ifade edilmektedir. Şeriatın Toplumsal hayattaki karşılığı, bütünüyle adalet değerini yaşatan hukuk kurallarıdır (Eliacık, 2011: 438,439). Dolayısıyla hukuki metinlerin toplumsal değişime paralelinde dinamiklik göstermesi eşyanın tabiatı gereğidir.

4. İslam Dünyasını Geriletken Dışsal Nedenler

Müslüman toplumların sosyo-ekonomik gelişme sorunlarını sadece içsel faktörlerle açıklamak, yetersiz olduğu gibi resmin bütünü de görmemize engel olacaktır. Bu bilimsel açıdan da eksik bir yaklaşımdır. İslam toplumlarının geri kalmışlığının dışsal faktörleri de önemlidir. Bu faktörler, savaşlar ve yeni deniz yollarının keşfi ile başlayan sömürgecilik faaliyetleridir.

Savaşların yarattığı etki kaçınılmaz olarak genişleyen bir uygarlığın enerjisini farklı bir yöne sevk etmiştir. Bu savaşlar, Haçlı seferleri ve Moğol istilasıdır. Bunların arkasından yeni deniz yollarının keşfi ve sömürgecilikle zirveye ulaşan Avrupa'nın artan etkisi gelmiştir.

Hodgson, İslam uygarlığının gerileme ve çökmesiyle ilgili tarihlendirmede iki dönem üzerinde durmaktadır. Ona göre İslamlaşmış uygarlığın ilk çöküşü 1300-1450 döneminde meydana gelmiştir. Bu dönem hem Moğol istilasının yaşandığı ve hem de tarımsal verimliliğin azaldığı bir dönemdir. Daha sonra 1500'lerde bir toparlanma meydana gelmiştir. Ancak İslam dünyasının eski görkemini ve bugünkü güçlüklerle kıyaslanan sorunları asıl zeminini ikinci çöküş dönemi meydana getirmiştir. İslam dünyasının ikinci bozulma dönemi 17. ve 18. yüzyılda başlamıştır. Bu durum, "yeni dünya"nın tarihsel bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve bugün İslam dünyasının içinde bulunduğu durumun temel nedeni bu son dönemden kaynaklanmaktadır (Hodgson, 2017b: 433).

Şekil 1. İslam Uygarlığının Gerileme ve Çökme Dönemleri

Kaynak: Hodgson'un açıklamalarından hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sezgin de paralel bir görüşe sahiptir. Ona göre de İslam uygarlığının yaratıcılığı 1550'lerden itibaren gevşemeye başlar ve 17. yüzyıl artık duraklamanın başladığı bir dönemdir (2014: 245).

Gerilemeye yol açan dışsal sebeplerin başında ilk olarak 1095 yılında başlayan ve sekiz defa gerçekleşen Haçlı seferlerinden söz etmek gerekir. Bu seferler 1291 yılına kadar sürmüştür. Bu süreçte Avrupalılar hep kazançlı çıkan taraf olmuştur. Bununla birlikte savaşlar İslam uygarlığını hem ekonomik açıdan zayıflatmış hem de bilimsel ilerlemenin akışını yavaşlatmıştır. Özellikle Filistin gibi kutsal mekanların istilası, İslam dünyasının "merkezine hançer saplamak" anlamına gelmiştir. Bu olumsuz süreç, İslam dünyasında yeni başarıların ve kitapların, dolayısıyla bilginin yayılmasını zorlaştırmıştır. Öte yandan, seferler sırasında karşılaşılan yeni savaş teknikleri (çarklı büyük tatar oku, dengeli mancınık, ateşli el silahları, el bombaları ve çelik yay vb.) elli yıl içinde Haçlılar tarafından tevarüs edilmiş ve Avrupa'nın ilerleyen dönemlerde artan yayılmacılığı için önemli bir zemin oluşturmuştur (Sezgin, 2014: 250).

Moğolların İslam coğrafyasını işgali ve uygarlık merkezlerini tahribi, esasen 1216 yılından itibaren başlamıştır. En son 1258 yılında Bağdat'ın, Moğol ordularının komutanı Hülagü tarafından alınması ile diğer önemli uygarlık merkezlerinin işgaliyle tahribin boyutları artmıştır. Bağdat'ın işgali ve Abbâsî halifeliğinin sona ermesinin İslam uygarlığı üzerinde yarattığı etkiler çok yıkıcı olmuştur. Moğollar, Bağdat ve çevresinde eşine az rastlanır bir katliam yapmıştır. Öldürülen insan sayısının iki yüz bin ile bir milyon arasında olduğu kaydedilmektedir. İstila sonucunda hem insan hem tarih hem de kültürel uygarlık büyük bir yıkıma uğramıştır. Cami ve kütüphaneler tahrip edilmiş, kitaplar Dicle nehrine atılmıştır; o kadar ki nehrin günlerce mürekkep renginde aktığından dahi söz edilmektedir (Acar, 2016: 39; Yuvalı, 1998: 474).

Bu önemli olay İslam uygarlığının gelişme sürecinin rotasını kaydıran, siyasi, iktisadi ve askeri sonuçlar doğurarak kaderini derinden etkileyen çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugün Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Arap Yarımadası olarak bilinen bölgelerdeki eyaletlerin ekonomik ve sosyal yapılarının çökmesindeki rolü büyüktür. Bu saldırının daha batıya doğru ilerlemesini Memluk devleti durdurmuştur. Komutan Baybars'ın önderliğindeki Memluk orduları 1260 yılında *Ayn Calut savaşı* ile Moğolları yenmiş ve yıkım ve istilanın Mekke, Medine ve Kudüs gibi önemli merkezlere ulaşması engellenmiştir. Artık hilafet Mısır'daki Memluk devletinin egemenliğinde Kuzey Afrika'ya taşınmak durumunda kalmıştır. Bu gelişmeler o döneme kadar İslam uygarlığının ortaya koyduğu büyük birikimin kaybolmasına neden olmuştur (Acar, 2016b: 39).

Hodgson bu sürece tarımsal yapıdaki verim kayıplarının da eşlik ettiğini ifade etmektedir (2017b: 453). Özellikle bu dönemde Ortadoğu'da bir kuraklık meydana gelmeye başlamıştır. Müslümanlar sahip oldukları etkili tarımsal sulama organizasyonu ile bu sürecin yıkıcı etkilerinden korunabilmekteydiler. Acar'ın (2016b: 40) da kaydettiği gibi yaşanan savaşlar ve istilalar bu etkin sulama tekniklerinin ve organizasyonlarının sürdürülebilirliğini de ortadan kaldırmıştır. Bu da özellikle tarımsal ekonominin çöküşü açısından önemli bir etken olmuştur.

Osmanlıların 1453'e doğru genişleyen hakimiyetleri, bir toparlanma dönemine işaret etmiştir. Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis'in fethedilmesi akabinde İslam imparatorluğu yeni bir güç temerküzü elde etmişti. Bu esnada 15. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa'da kapsamlı gelişmeler olmuştur. Akdeniz'in doğusundan gelen baskıya karşı önemli tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1488'de Portekizliler Ümit Burnu'nu geçmiş, 1492'de Kolomb Hindistan'a ulaşmak için denize açılmıştır. Daha 1300'lerden beri Yahudilerin İngiltere, Fransa ve Almanya'dan kovulmaları ile başlayan gelişmeler, İspanya'da önemli bir iktidar değişikliğine kadar uzanmıştır. 1492 yılında İspanya'daki son Müslüman kalesi olan Gırnata'nın (Granada) düşmesinin yarattığı güç kayması, ilerleyen yıllarda merkezini Batı'nın oluşturduğu bir dünya sistemi meydana getirmiştir (Sezgin, 2014: 215-260).

Osmanlı Devleti ise 16. yüzyıldan itibaren, sahip olduğu vergiye dayalı üretim tarzını ve katı, kontrolcü devletçi, sosyalizm benzeri ekonomik yapısını sürdürmekte hayli zorlanmaya başlamıştır. Tarihin bu döneminde Osmanlı ile Avrupa adeta zıt yönlere doğru akma iradesi gösteren iki nehir gibi durmaktadır. Eğim bariz bir şekilde Avrupa'dan yana meyletmiştir. Nitekim Çizakça, Osmanlı ekonomik sisteminin bir *proto-quasi (ön-yarı) sosyalizm* olduğunu kaydetmektedir. Bölgede Moğol akınları sonrasında oluşan konjonktür, sürekli savaş ve hayatta kalma temeline dayalı olarak devam etmiştir. Zamanla İslam coğrafyasının kapitalist ekonomileri ön sosyalist ya da sosyalizm benzeri bir yapıya dönüşmek durumunda kalmıştır. Çünkü bu coğrafyada geniş çaplı, tutarlı ve kalıcı fiyat kontrolleri uygulanmış, mülkiyet hakları kısıtlanmış ve hatta özel mülkiyetin müsadere edilmesi gibi yaygın uygulamalar göze çarpmaktadır. Bütün bunlar sosyalist nitelikli uygulamalardır (Çizakça, 2014: 154).

Diğer yandan Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batıdaki ticaret devrimi ile senkronize olarak doğmuş olduğunu kaydetmektedir. Bu devletin büyüme dönemi 1300 ile 1700 yılları arasına denk gelmektedir ki aslında bu dönem aynı zamanda modern iktisadi büyümenin de filizlendiği bir süreç ile senkronizedir. Çünkü Batı dünyası 14. yüzyılın başlarından itibaren bir ticaret devrimi, milli devletlerin doğuşu, Rönesans, büyük coğrafi keşifler, dini reform hareketleri ve en sonunda 17. yüzyıldaki bilim devrimi ile sanayileşmeye doğru adım adım ilerlemiştir. Gerçekte Osmanlı 1300 de 1700 yılları arasında devamlı yenilgi tanımadan bir büyüme yaşamakta iken aslında Batı zayıf güçsüz ve geri değildir (Genç, 2015: 331).

Görüldüğü gibi, modern iktisadi büyümeyi harekete geçiren pek çok öncül, Batı uygarlığı içerisinde yeşermeye başlamıştır. Bu süreci destekleyen önemli bir faktör de Osmanlı'nın Batı üzerindeki baskısı olmuştur. Özellikle 15. yüzyıldan sonra batıda bu baskıya verilen tepki, Batı için bir çıkışa neden olmuştur. Atlantik denizciliği ile sömürgecilik ve deniz aşırı ticaret gelişmiş, sermaye

birikimi ile yeni bilgi ve teknolojilerin Batı dünyasına nüfuzu gerçekleşmiştir (Sezgin, 2014: 245-258).

Batıyı geliştiren en önemli unsur, görece küçük bir coğrafyada, düşük nüfus yoğunluğuna sahip bir durumda iletişimin yani iletişimasyonun çok başarılı bir şekilde yürümesi olmuştur. Zira Batı, Osmanlı veya İslam medeniyetine göre dar bir alanda daha yoğun bir nüfusa sahiptir. Buna paralel olarak Batı'da hem rekabet hem de dayanışma dengesi vardır. Rekabet bölgeler arasında ticari anlamda yaşanmakta ancak bu rekabet ortak bir kültür zemini üzerinden yürümektedir. Greko-Latin kültürü ile Hristiyanlığın sağladığı ortak zemin bu rekabeti içinde barındırmıştır. Buna karşın, Osmanlı toplumunda bir yarışma ya da rekabet anlayışı yeşermemiştir. Osmanlılar için Avrupa'ya benzer şekilde bir yarışma içinde bilginin ve deneyimlerin alışveriş halinde olabileceği bir kültürel zemin ya da bir siyasi organizasyon söz konusu değildir. Bu nedenle rekabetin Batı'da ortak değerler çerçevesinde sürdürülmesi gelişmeyi, teknolojik yenilikleri ve aynı zamanda bilginin de yayılmasını sağlayan önemli bir zemin olmuştur (Genç, 2015: 332).

Batıdaki diğer bir önemli gelişme sermaye birikimidir. Özellikle 1300 ve 1700 yılları arasında Batı sürekli bir şekilde büyümüştür. Bu yıllar aynı zamanda Osmanlı'nın da geliştiği döneme tekabül etmiştir. Fakat Batıda bu süreç sermaye birikimi ile sağlanmış, özellikle emek maliyetlerinin sifra yakın derecede düşürülmüş olmasına yol açan kölelik, sermaye birikiminde önemli bir faktör olmuştur. Buna paralel olarak Batının sömürgeleştirme ve köleleştirme faaliyetleri de söz konusu idi. O yüzden Batıda biri metropol bir diğeri sömürge dünyası olmak üzere iki bölge var olmuştur. Batı'da ekonomik büyümeyi doğuran bir diğer nokta, sosyal tabakalar arasındaki farklılaşma olmuştur. Çünkü gelirin belli bir zümre elinde birikmesi, kölecilik ve sömürgecilik gibi faaliyetler, tasarrufları artırarak bunların yatırımlara yönlendirilmesine ve dolayısıyla büyümeye neden olmuştur (Genç, 2015: 335).

Bu üç faktörün Osmanlı'da karşılığının olmadığı altı çizilmelidir. Zira Osmanlı'da nüfus yoğunluğu oldukça düşük olan, büyük bir coğrafya vardı ve iletişim çok durağandı. İkinci olarak da sermaye birikimi Osmanlı'da sağlanamamaktaydı. Osmanlı iktisadi sisteminde yoğun bir devlet kontrolü söz konusu olup toplumsal gruplar veya sınıflar arasında herhangi bir farklılaşmaya izin verilmiyordu. Bu da sermaye birikimini ve yatırımları önlemiştir. Buna rağmen yatırımların nasıl yapıldığı sorusu akla gelebilir. Yatırımlar devletin kendisi tarafından askeri, askeri zümre tarafından ya da vakıflar tarafından yapılmıştır. Bu nedenle devlet görevlileri ve askeri bürokrasi yatırım yaparak zenginleşmiş veya birtakım imtiyazlara sahip olmuştur. Ancak bunları sivil sektöre aktarmaları mümkün olmamıştır. Devlet görevlilerinin meşru tek varisi yine devletin kendisi idi. Bu noktada Osmanlı iktisadi sisteminin büyümek veya küçülmek gibi bir şansı yoktu. Sistem böyle mehter yürüyüşünü andıran bir istikrar üzerine oturmuştu (Genç, 2015: 338).

Dûrî'ye göre, Müslüman toplumların gerileme nedeni, bir ticaret toplumu olmaktan çıkıp toprak ve tarım temelli bir yapıya doğru dönüşmeleridir. İslam devleti bir ticari uygarlık olarak doğup gelişmiş ancak daha sonra bir Bizans ve Sasanî geleneği olan iktâ sistemini²⁴ kurumsallaştırmıştır. Bu sistem Buveyhîler ile başlamış ve iktisadi gelişme çizgisinde bir sapmaya neden olmuştur. Ticari canlılık gerilemiş, para ve parasal kurumlar zaafa uğramış, ziraate dayalı bir yapı ortaya çıkmıştır. İktâ sistemi Buveyhîler'den sonra Selçuklular, Eyyûbîler, Memlukler ve Osmanlılar ile devam etmiştir. İlerleyen süreçte ise Batı uygarlığı coğrafi keşifler ile uzak doğu-batı arasındaki ticari üstünlüğü elde etmiş, İslam uygarlığı ise daha çok tarıma yönelmiştir (Dûrî, 2014).

Bu çerçevede Osmanlı toplumu ile Batı arasındaki bu önemli yapısal farklılıklar göz önüne alındığında, Batı'nın sanayileşmesi kaçınılmaz iken, Osmanlı'nın var olan istikrarlı iktisadi yapıyı koruyan bir sisteminin olduğu ifade edilebilir. Bu yapı ise sanayileşme, ekonomik büyüme ve nihayetinde gelişme gibi bir süreci doğurmamıştır. Nitekim Çizakça da İslam uygarlığının Haçlı ve

²⁴ İktâ uygulamasında, devletin sahip olduğu tarım arazilerinin işletme ve kullanım hakkı kişilere tahsis edilmekte idi. Osmanlı devletinde bu uygulama Tımar sistemi olarak geçmektedir. Devlet böylece hem ürün üzerinden onda bir vergi alıyor (aşar) ve hem de sistem içerisindeki vatandaşları, devletin askeri ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yükümlü tutuyordu.

Moğol saldırıları neticesinde yaşadığı büyük kıskaca verdiği tepkinin merkezileşme ve askerileşme olduğunu kaydetmektedir. Hem Memluklerde hem Osmanlılarda yaşanan bu eğilim, ticaretin ve ekonominin rekabetçi piyasa yapısından çıkararak daha fazla tekelleşmeye ve devlet kontrolüne girmesine neden olmuştur. Klasik İslami kapitalizm²⁵ zayıflamış ve devletin ekonomideki kontrolü artmıştır. Piyasa bozucu müdahaleler, mülkiyet haklarına yönelik ihlaller hem Mısır ekonomisi için hem de daha sonra Osmanlılar da dahil İslam uygarlığının gelişimi için yıkıcı etkileri olan bir süreci başlatmıştır (Çizakça, 2014: 153).

17. yüzyıla doğru gelindiğinde güç kayması sonucunda Batı ve Orta Avrupa ülkeleri İslam uygarlığının bilimsel ve politik güç önderliğini devralmaya başlamışlardı (Sezgin, 2014: 251). Bugün içinde bulunulan konjonktürün esas belirleyicisi olan dönüşümü bu son dönemde aramak gereklidir. Bu durum hem İslam coğrafyalarındaki gerileme ve hem de Batı'nın güçlenmesi ile birlikte ona eşlik eden kolonileştirme faaliyetleri “ölümcül” bir örtüşmeye işaret etmektedir.

Bu minvalde, Müslüman toplumların bugün içinde buldukları az gelişmişliğin, İslam inancının temel paradigmaları ve ilkelerinden kaynaklanmadığı, aksine bu paradigmalar ile sosyal ve ekonomik hayat arasında açılan mesafe ile bir çöküş süreci yaşandığını ileri sürmek tarihsel gerçekliğe daha uygun görünmektedir. Dolayısıyla bu geri kalmışlığın Batı sömürgeciliği ile olan bağlantılarına da değinmek gerekmektedir.

Sömürgeci devletlerin kontrol ettikleri ülkelerin doğal ve insani kaynaklarını yağmaladıkları harcıalem bir bilgidir. Fakat buradaki kilit unsur, İslam toplumlarının içinde bulunduğu atalet sürecinde ortaya çıkan sömürgeciliğe “savunmasız” bir şekilde yakalanmış olmalarıdır.

Bugünkü gelişmiş ülkelerin 15. yüzyıldan itibaren özellikle yeni kıtaların keşfi ile başlayan merkantilist yayılcılığı ve sömürgeciliği, geri kalmışlık yazını açısından temel argümanlardan biridir. Zira bu ülkeler bir yandan kolonyalizm uygularken diğer yandan kendi sanayilerini korumacılıkla geliştirmişlerdir. Hatta sömürgeciler uluslararası pazar rekabetinde serbest ticaret ilkelerini bir tarafa bırakarak sabotaj ve saldırıdan uyuşturucu ticaretine kadar toplumsal yapıyı bertaraf edecek araçları kullanmaktan da çekinmemişlerdir.

Sömürgelerin önemli bir kısmı geçen yüzyılda bağımsızlığına kavuştuktan sonra Batı tarafından desteklenen dikta rejimlerine dönüşmüştür. Özellikle İslam coğrafyasında gücü ele geçiren diktatörler, İslam'ın çok kültürlü toplum düzeni kurma ve birlik olma prensibinin aksine, etnik ve dini ayrılıkları istismar etmiştir (Askari, 2014: 191). Kabilevî kimlik taşıyan unsurların egemenliği ile Arapların devletsiz bir kabile toplumu oldukları devirlerin kimlik anlayışı hâkim kılınmış ve yapay uluslar yaratılmıştır. Etnik ve etno-dini gruplar kristalize edilmiştir. Bunun bir yansıması olarak son yüz yılda Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan gibi tarihte hiç olmayan devletler kurulmuştur. Son tahlilde İslam'ın doğuşundan itibaren devlet adına edinilen tarihi birikim ve tecrübe un ufak edilmiştir (Kurşun, 2013: 15). Bu da İslami gelişmenin ihtiyaç duyduğu, barışçı, kurallı ve kurallara riayet eden, kaynaklara ulaşmada ve onu kullanmada eşit haklara sahip olarak hem bireysel hem de toplumsal gelişmeyi sağlayacak İslam anlayışını ortadan kaldırmıştır.

Buraya kadarki tartışmalardan yola çıkarak genel bir değerlendirme yapıldığında, İslam ülkelerinin ve diğer az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlıklarını tek yanlı bir nedensellikte açıklamak sosyal gerçekliğin bütününe yansıtmayacaktır. Geri kalmışlık hem içsel ve hem de dışsal faktörlerin birlikte ürettiği bir olgu olarak görülmelidir. Meseleyi tamamıyla emperyalist sömürü ve yayılma ile açıklamak yeterli olmadığı gibi, tamamıyla Müslüman toplumların yozlaşması ve basiretsizliği temelinde açıklamak da yeterli ve doğru bir yaklaşım değildir. Gerçeklik ikisinin arasında bir yerde hem içsel ve hem dışsal nedenler arasındadır.

²⁵ İslami Kapitalizm kavramı, İslam uygarlığının kuruluşundan itibaren 11. yüzyıla kadarki ekonomik yapısının piyasa ekonomisine uygun olduğunu ifade etmektedir. Kapitalist üretim ve ticaretin finansmanı ile yönetimi için gerekli olan tüm yasal ve kurumsal ön koşullar, İslam uygarlığında yer almakta idi. Çizakça buna, İslami, ahlaki kapitalizm demektedir (Çizakça, 2014). Konuyla ilgili ayrıca bkz. Koehler, B. (2016). *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*. Ankara: Liberte Yay.

5. Sonuç

Müslüman toplumların geçmişte, medeniyet adına gösterdikleri gelişme dönemlerindeki temel bilimsel ve kültürel alt yapıda aklın, içtihadın, düşüncenin, bilimin, çok kültürlü yapının ve felsefenin hâkim olduğu görülmektedir. Fuat Sezgin'in ifade ettiği gibi, bugün Batı uygarlığının gelişiminde yatan Rönesans sürecinin arka planında, İslam uygarlığının medeniyet ürünleri yer almaktadır (Sezgin, 2014). Bu zemin medeniyetin sadece kültürel bir merkez olmasını sağlamamış aynı zamanda ekonomik/ticari bir güç de meydana getirmiştir. Ancak İslam medeniyetinin günümüzdeki hali bundan çok uzaktır.

İslam medeniyetinin gerileme dinamiklerine bakıldığında iki temel faktör ortaya çıkmaktadır. Medeniyet hem kendi içsel dinamikleri açısından gelişmeyi frenleyici tutumlar göstermiş hem de dışsal gelişmeler çerçevesinde içe kapanmaya başlamıştır. Bu süreç içinde Batı hem İslam'dan tevarüs ettiği bilgi ile birlikte gelişmeye ve kendini frenleyici kilise mekanizmasına ket vurmaya başlamış hem de İslam coğrafyalarının farklı bölgelerine daha güçlü bir şekilde ulaşmış ve denetimi altına almıştır. Üst üste binen bu iki etki, bugün hâlâ gelişme sorunları ile karşı karşıya bulunan Müslüman toplumların durağanlaşma tarihini oluşturmuştur.

Bu ekseninde, günümüzde İslam toplumlarının sorunlarının çok yönlü olduğunun altı çizilmelidir. Geri kalma sebeplerinin iyi anlaşılmasının yanında bu sebeplerden hâlâ devam edenlerin terkedilmesi son derece önemlidir. Bu noktada esas mesele İslam dünyasının içsel düşünce dünyasında yer alan gelişmeyi frenleyici din, toplum ve dünya algısının gözden geçirilmesi ve yenileşmesi gerekmektedir. Müslümanlar gelişme dönemlerindeki öz güvenleri ile bir tutuculuk değil, bilgiye karşı bir "açlık" hali içinde idiler. İlimin Çin'de bile olması onlar için sorun teşkil etmemekte idi. Antik Yunan düşüncesini ele almak tartışmak ve üzerine şerhler yazmak, felsefeyi ve aklı İslam düşüncesinin içinde konumlandırmak gayet doğal karşılanmakta idi.

Ancak özellikle son üç yüz yılda bu öz güvenin yara alması ile artık dış dünyaya karşı iki ayrı tutum gelişmiştir. İlki yeniliğe, felsefi düşünceye, dışa açılmaya ve yer yer bilimsel bilgiye karşı kuşkucu bir *tutuculuk* halidir. Bu durumun özellikle kendini dindar olarak ifade eden bireylerin genel tavrını ifade ettiği söylenebilir. İkincisi ise kendi medeniyet değerlerini gerilemenin sebebi sayarak radikal bir Batılılaşma (modernleşme) yoludur. Bu durum da bireylerin (seküler ya da inançlı) dünyası ile modern (laik) devletin ontolojisi arasındaki sınırları adeta ortadan kaldırmaktadır. İslami bir değer olan "vasat" prensibi ile bakıldığında, her iki yaklaşımın da birer uç nokta olduğu aşikardır.

Ne bireysel ve toplumsal tutuculuk ne de kimliksiz bir modernleşme Müslümanların içinde buldukları gelişme sorunlarına kalıcı ve uzun vadeli bir çözüm olarak görünmektedir. Bu çalışmadan ortaya çıkan veriler ışığında, Müslüman toplumların siyasetçileri, bürokratları, aydınları ve sivil toplumu için dikkate alınması gereken öneriler demeti olarak önemli bazı konuların altı çizilebilir.

Lafızcılığın ve donmuş din anlayışının yerine İslam'ın evrensel değerlerine bağlı bir çerçevede içtihadı merkeze alan bir din ve dünya görüşü oluşturmak gereklidir. Bu özellikle, güncel sorun alanlarına yönelik çözüm üretmek konusunda temel metodoloji haline gelmelidir. Bilimsel çalışmayı yaratıcının bir ödevi olarak görüp, bilim ile din arasındaki mutabakatı yeniden kurabilmek, bilimsel gelişmelerin ve araştırmaların toplum tarafından bir gelişme rehberi olarak görmek hızlı bir toparlanmaya katkı sağlayacaktır. Tutuculuk ve radikal bir batılılaşma dışında üçüncü bir yol bulunmalıdır. Zira İslam'da vasat anlayışı önemlidir. Aşırı uç yaklaşımlar yerine dengeli olmayı tavsiye eden bir yaklaşım daha yerinde görünmektedir. Ne ölçüsüz Batı hayranlığı ne de Batı düşmanlığı İslami bir metodolojiye uygun görünmemektedir. Siyasal alanda ise özgürlüklerin ve demokratikleşmenin İslami değerler ile uyumlu birer alan olduğunu fark ederek toplumsal hayatta barışı, huzuru ve çok kültürlülüğü sağlayabilmek önemli bir sorun alanının ortadan kalmasını sağlayacaktır. Demokratikleşme, hukuk devleti ilkesi, düşünce özgürlüğü ve çok kültürlülük gibi hususlar İslam inancında öz olarak yer almaktadır. Bu ilkeler İslam medeniyetinin geliştiği dönemlerde de hayat bulmuştur. Günümüz de en ileri örneklerini gelişmiş ülkelerinde gördüğümüz

bu değerlerin, Müslüman toplamlarda tekrardan canlandırılması gerekmektedir. Toplum ve cemaat karşısında bireyin hak ve özgürlüklerinin ortaya konması ve korunması hem ekonomik ve hem de sosyal gelişme için çok önemlidir. Ekonomik gelişmenin ancak siyasal, sosyal istikrar ve barış ortamı ile gerçekleştiğinden hareket ile bu sorun alanlardaki çözümlerin tartışılması ve hayata geçirilmesini sağlamak yol haritası olarak görülebilir.

Bu tespitler ve önerilerin bireysel ve toplumsal bir iradeye dönüşmesi neticesinde içinde bulunulan sorunların bir nebze de olsa aşılabilesine katkı sağlaması beklenebilir.

Kaynaklar

- Acar, M. (2016a, Ekim 26). *İslamcı aydınlar, üniversite, yahut İslam dünyası neden bu halde?* Fikir coğrafyası: <https://fikircografyasi.com/makale/islamci-aydinlar-universite-yahut-islam-dunyasi-neden-bu-halde>
- Acar, M. (2016b). Reason versus tradition, free will versus fate, interpretation versus literalism: Intellectual underpinnings of the negative outlook for the Muslim World. N. E. Harmouzi, ve W. Linda, *Islamic Foundation of a Free Society* içinde (s. 32-57). The Insitute of Economic Affairs.
- Acar, M. (2019). Geleneğe karşı akıl, kadere karşı özgür irade, lafzcılığa karşı yorum: İslam dünyasındaki olumsuz görüntünün fikri temelleri. N. El Harmouzi, & L. Whetstone içinde, *Özgür Toplumun İslami Temelleri* (H. Şahin, Çev., s. 55-82). Ankara: Liberte Yayınları.
- Acar, M., ve Akin, B. (2013). Islam and free market economy: Friend or foe? *Islam and Institutions of a Free Society, 2nd Infol Conf.*, (s. 1-10).
- Acar, M., ve Bilir, H. (2014). Gerçek bir alim, mümtaz bir şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 114-122.
- Acemoğlu, D., ve Robinson, J. A. (2017). *Ulusların düşüşü*. (F. R. Velioğlu, Çev.) İstanbul: Doğan Kitap.
- Ahmad, K. (1980). Economic development in an Islamic framework. K. Ahmad, *Studies in Islamic Economics* içinde (s. 171-190). Jeddah: International Centre for Research in Islamic Economics, King Abdulaziz University and the Islamic Foundation, U.K.
- Akdemir, S. (2001, Aralık 03). *İslam "erkeklesmiş" bir din*. (N. Düzel, Röportaj Yapan), Radikal. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/islam-erkeklesmis-bir-din-617710/>
- Akdemir, S. (2017). *Kur'an'a dilbilimsel yaklaşımlar*. Kuramer Yayınları.
- Alatlı, A. (2010). *Batı'ya yön veren metinler*. Kapadokya MYO yayınları
- Allawi, A. A. (2010). *İslam uygarlığının buhranı*. (Z. Yelçe, Çev.) Efil Yayınları.
- Apaydın, H. (2000). İctihad. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 432-445.
- Arkan, A. (2015). İslam düşünce okulları. M. Bayraktar, *İslam Düşünce Tarihi* içinde (s. 30-55). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Askari, H. (2014). İslam'da ekonomik gelişim. Z. İkbāl, ve A. Mirakhor, *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans* içinde (s. 163-194). Borsa İstanbul ve The World Bank Yayınları.
- Atay, H. (2017). *İslam'ı yeniden anlama*. Atay Yayınları.
- Avcı, C. (2019). Medine vesikası. *TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-2*, 212-215.
- Azimli, M. (2019). *Müslümanların engizisyonu -I*. Mana Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (2019). *İslam'ı doğru anlıyor muyuz?* Kuramer Yayınları.
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Chapra, M. (2002). *İslam ve iktisadi kalkınma*. İstanbul: Cantaş Yayınları.
- Chapra, M. (2019). *İktisadın geleceği*. (M. Turan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Çizakça, M. (2014). İslam'da finans ve kalkınma: Tarihsel Bir Bakış Açısı ve Kısa bir İleri Bakış. Z. İkbāl, ve A. Mirakhor, *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans* içinde (s. 141-162). Borsa İstanbul Yayınları.

- Dikkaya, M., ve Kanbir, Ö. (2019). Ekonomik islamilik endeksi çerçevesinde Türkiye'nin iktisadi görünümü. İ. Eroğlu, *Değişim ve Dönüşüm Perspektifinden İktisadi Bakış (Sabri Orman'a Armağan)* içinde (s. 546-567). Ekin Yayınları.
- Dürî, A. (2014). *İslam iktisat tarihine giriş*. (S. Orman, Çev.) İnsan Yayınları.
- Eliaçık, İ. (2011). *Yaşayan Kur'an meal ve tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları.
- Garaudy, R. (2018). *İslam Dünyasının yükseliş ve çöküşleri*. Timaş Yayınevi.
- Genç, M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi* (12 b.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Grunebaum, G. (1989). *İslam tarihi kültür ve medeniyeti* (Cilt IV). (İ. Kutluer, Çev.) Kitabevi Yayınları.
- Harari, Y.N. (2017). *Sapiens insan türünün kısa bir tarihi* (E. Genç, Çev.) Kolektif Yayınevi
- Hayek, F. V. (2013 [1960]). *Özgürlüğün anayasası* (1. b.). (Y. Z. Çelikkaya, Çev.) BigBang Yayınları.
- Heywood, A. (2016). *Siyasi ideolojiler*. (L. Köker, Çev.) BB101 Yayınları.
- Hodgson, M. G. (2017a). *İslam'ın serüveni 1.Cilt-İslam'ın klasik çağı*. Phoenix Yayınları.
- Hodgson, M. G. (2017b). *İslam'ın serüveni 2.Cilt orta dönemlerde İslam'ın yayılışı*. Phoenix Yayınları.
- Isherwood, L., ve McEwan, D. (2001). *Introducing feminist theology*. England: Sheffield Academic Press.
- İkbal, Z., ve Mirakhor, A. (2014). *Ekonomik gelişim ve İslami finans*. İstanbul: The World Bank, Borsa İstanbul.
- Kallek, C. (2015). *İslam iktisat düşüncesi tarihi Harac ve Emval Kitapları*, Klasik Yayınları
- Kallek, C. (2018). *Sosyal servet İslam'da yönetim piyasa ilişkisi*, Klasik Yayınları
- Kallek, C. (2019, Ocak). İslam'ın evrensellik iddiası, dinamizm gerektirir. *İslam İktisadı Üzerine Söyleşiler*. (S. Ü. Hakan Aslan, Röportaj Yapan, ve F. Y. Fatih Savaşan, Editör) İktisat Yayınları.
- Kanbir, Ö., ve Dikkaya, M. (2021). Islamic development index. *Sosyoekonomi*, 29(March 2020), 151–180. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2021.03.08>
- Karagöl, E. T., ve Kavaz, İ. (2018). İslam ülkeleri arasındaki enerji işbirlikleri. A. Gedikli, ve S. Erdoğan, *İktisadi, Sosyal ve Siyasal Boyutları İle İslam Ülkeleri Arasındaki İlişkiler* içinde (s. 83-100). Umuttepe Yayınları.
- Kaya, M. (2004), Meşşaiyye, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.29. s.393-396
- Koehler, B. (2016), *İslam'ın erken döneminde kapitalizmin doğuşu*, (İ.Kurun, Çev.) Liberte Yayınları
- Kurşun, Z. (2013). Ortadoğu tarihine giriş. Z. Kurşun, *Modern Ortadoğu Tarihi* içinde (s. 2-27). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kurt, A. O., ve Göler, M. E. (2017). Anadolu'da ilk tapınak: Göbeklitepe. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1107-1138. <https://doi.org/https://doi.org/10.18505/cuid.334942>
- Momin, A., Çoşkun, A., ve Okutan, B. (2010). Çoğulculuk ve çokkültürcülük: İslami bir bakış açısı. *M.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(38), 203-230.
- Nişancı, Ş., ve Çaylak, A. (2018). Klasik dönem Osmanlı ekonomisi. M. Dikkaya, ve A. Ö. Üzümcü, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi* içinde (s. 5-42). Savaş Yayınları.
- Öztürk, Y.N. (2000), *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, Yeni Boyut Yayınları
- Rehman, S. S., ve Askari, H. (2010). An economic Islamicity index. *Global Economy Journal*, 10(3), 1–37.
- Reilly, R. R. (2010). *The closing of the Muslim mind : How intellectual suicide created the modern Islamist crisis*. Wilmington, Delaware: ISI Books.
- Said, E. W. (2012). *Şarkiyatçılık*. Metis Yayıncılık.
- Sezgin, F. (2014). *Tanımmayan büyük çağ*. Timaş Yayınları.
- Soroush A. (2000). *Reason, freedom and democracy in Islam*, (Ed. M.Sadri; A.Sadri), Oxford University Press.
- Starr, S. (2019). *Kayıp aydınlanma*. (Y. S. İnanc, Çev.) Kronik Yayınları.

- Tabakoğlu, A. (1987). İslam iktisadı açısından kalkınma. A. Tabakoğlu, ve İ. Kurt, *İktisadi Kalkınma ve İslam* içinde (s. 241-259). İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2013). *İslam iktisadına giriş*. Dergah Yayınları.
- The World Bank. (2019). *World development indicators*.
<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- The World Bank. (2022). *World development indicators*.
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=World-Development-Indicators&l=en#>
- Ülgener, S. (2006a). *İktisadi çözümlenin ahlak ve zihniyet dünyası*. Derin Yayınları.
- Ülgener, S. (2006b). *Zihniyet ve din: İslam, tasavvuf ve çözümler devri iktisat ahlakı*. Derin Yayınları.
- Ülgener, S. (2006c). *Zihniyet, aydınlar ve İzm'ler*. Derin Yayınları.
- Weber, M. ([1905] 2019). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (G. Rızaoğlu, Çev.) İstanbul: Oda Yayınları.
- Yavuz, Y. (1989). Akliyyat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 280.
- Yavuz, Y. (2003). Maturidiyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, 165-175.
- Yavuz, Y. (2015). Kader inancı. M. S. Özervarlı, *İslam İnanç Esasları* içinde (s. 140-153). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yuvalı, A. (1998). Hülagü. *İslam Ansiklopedisi*, 473-475.